

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΚΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ:
ΚΑΤΕΥΘΥΝΤΗΡΙΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ
ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 17^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Σ τ ά θ η ς Μ π ί ρ τ α χ α ς

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ : Βενετικό Κράτος της Θάλασσας, θρησκευτική πολιτική Βενετίας, ελληνορθόδοξοι βενετοί υπήκοοι, Paolo Sarpi, *giurisdizionalismo* (δικαιοδοτισμός), Τήνος, αρχές 17^{ου} αιώνα, λατίνος επίσκοπος Τήνου, Καθολική Μεταρρύθμιση, ορθόδοξη μειονότητα Τήνου

**1. Η θρησκευτική πολιτική της Βενετίας στις ελληνικές περιοχές της :
κατευθυντήριες γραμμές και περιπλοκές
κατά τη μετατριδεντινή περίοδο**

Σύμφωνα με τους πολιτικούς μύθους της, η Βενετία, συνδέοντας από την αρχή τις τύχες της με το Βυζάντιο και τις αυτοκρατορικές παραδόσεις, γεννήθηκε κυρίαρχη και ανεξάρτητη, ενώ η τελειοποίηση του πολιτεύματός της και η ρεπουμπλικανική παράδοση που κατόρθωσε να διαμορφώσει συνέβαλαν στη διατήρηση της ελευθερίας και της κυρίαρχης ανεξαρτησίας της από εξωτερικούς κινδύνους και κυρίως από τις υπερεθνικές εξουσίες του γερμανού αυτοκράτορα και του πάπα. Η πεποίθηση αυτή ενισχύθηκε, εξάλλου, από την αίσθηση των Βενετών ότι ανήκαν σε μία πολιτικοθρησκευτική κοινότητα υπό την αποστολική προστασία του Αγίου Μάρκου, εντολοδόχος του οποίου ήταν η κοσμική αρχή. Υπ' αυτές τις συνθήκες, η βασιλική του Αγίου Μάρκου ήταν παρεκκλήσιο του δόγη και όχι του πατριάρχη της Βενετίας, ήταν δηλαδή κρατική εκκλησία. Όπως και στο Βυζάντιο, ο δόγης συνιστούσε την κεφαλή της κοινότητας και υπερετερούσε κάθε εκκλησιαστικής αρχής ακόμη και σε θέματα αμιγώς εκκλησιαστικά (*princeps in ecclesia et princeps in republica*)¹. Πέρα από τον ιερό χαρακτήρα της δουκικής εξουσίας, οι

¹ P. PRODI, "The Structure and Organization of the Church in Renaissance Venice : suggestions for Research", J.R. HALE (επιμ.), *Renaissance Venice*, Λονδίνο 1973, 409-430, ιδίως 413-415· G. COZZI, "I rapporti tra Stato e Chiesa", G. GULLINO (επιμ.),

ιδιάζουσες σχέσεις κράτους-εκκλησίας που προϋπέθετε το συγκεκριμένο μοντέλο οικοδόμησης συλλογικής ταυτότητας, αλλά και η πολιτική ανοχής έναντι της θρησκευτικής ετερότητας επιβάλλονταν, επίσης, από τους νόμους της οικονομίας και του εμπορίου, δεδομένου ότι η Βενετία απέκτησε κατά τον ύστερο Μεσαίωνα πρωταρχικό ρόλο στη διεξαγωγή του διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης και αναδείχτηκε στη μεγαλύτερη ιταλική ναυτική και αποικιακή δύναμη στην ανατολική Μεσόγειο. Αναπόφευκτα, ενσωμάτωσε στην επικράτειά της συμπαγείς κοινότητες ετερόδοξων (κυρίως ελληνορθόδοξων στην Ανατολή) υπηκόων, ενώ συνήψε σχέσεις με αλλόθρησκους (μουσουλμάνους, εβραίους κ.ά.) και από την εποχή της Μεταρρύθμισης με τους προτεστάντες πέραν των Άλπεων (Γερμανούς, Ελβετούς, Ολλανδούς κ.ά.)².

Όσον αφορά τις ελληνικές περιοχές που η Βενετία ενσωμάτωσε στο δικό της Κράτος της Θάλασσας (*Stato da mar*) από τον 13^ο αιώνα και στη συνέχεια, όπου οι ελληνορθόδοξοι υπερτερούσαν συντριπτικά των

La Chiesa di Venezia tra Riforma protestante e Riforma cattolica, Βενετία 1990, 11-36· C. CRISTELLON-S. SEIDEL MENCHI, “Religious Life”, E.R. DURSTELER (επιμ.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Λέιντεν και Βοστώνη 2013, 394, 398, 403-406, 418-419.

² Στο έργο του *Colloquium heptalomeris*, ο Jean Bodin διατεινόταν ότι «στη Βενετία απολαμβάνουν τη μέγιστη δυνατή ελευθερία συνείδησης», J. BODIN, *Colloquium heptalomeris de rerum sublimium arcanis abditis*, επιμ. L. NOACK, Παρίσι και Λονδίνο 1857, 1. Κατά τη μετατριδεντινή περίοδο, ωστόσο, στην πράξη η εν λόγω ανοχή κατέστη προβληματική λόγω της άσκησης ελέγχου της Ρωμαϊκής Ιεράς Εξέτασης, ιδίως επί των εμπόρων φορέων λουθηρανικών και ευαγγελικών ιδεών, αλλά και επί των εβραίων. Επιπλέον, η τύπωση και κυκλοφορία του βιβλίου περιορίστηκε, CRISTELLON-SEIDEL MENCHI, “Religious Life”, 417-418· P. GRENDLER, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, Πρίνστον 1977· S. OSWALD, *Die Inquisition, die Lebenden und die Toten. Venedigs deutsche Protestanten*, Στουτγκάρδη 1989· J. MARTIN, *Venice's Hidden Enemies: Italian Heretics in a Renaissance City*, Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες 1993, διάσπαρτα και ιδίως 219 και σημ. 1· P.C. IOLY ZORATTINI (επιμ.), *Processi del S. Uffizio di Venezia contro Ebrei e Giudaizzanti*, 14 τόμοι, Φλωρεντία 1980-1999· G. PLAKOTOS, “La mise au ban ‘interne’ de l'autre : les perceptions du crypto-judaïsme et l'Inquisition à Venise à la Renaissance”, Y. BRAILOWSKY-P. DROUET (επιμ.), *Le bannissement et l'exil en Europe aux XVIe et XVIIe siècle*, Rennes 2010, 31-42· F. BARBIERATO, *The Inquisitor in the Hat Shop: Inquisition, Forbidden Books and Unbelief in Early Modern Venice*, Farnham και Burlington, Vt, 2012.

άλλων πληθυσμιακών ομάδων, η κυρίαρχος είτε προχώρησε στην εγκαθίδρυση λατινικών επισκοπών και στην κατάργηση των υφιστάμενων ορθόδοξων (λ.χ. στην Κρήτη), είτε υιοθέτησε το σύστημα της συνύπαρξης ορθόδοξων και λατίνων αρχιερέων (λ.χ. στην Πελοπόννησο), είτε διατήρησε το σύστημα που είχαν διαμορφώσει πριν από αυτούς άλλοι δυτικοί κυρίαρχοι (λ.χ. στα Ιόνια Νησιά, στη Μύκονο και στην Τήνο ή στην Κύπρο). Κατόπιν τούτων, την απουσία ορθόδοξων αρχιερέων σε ορισμένες περιοχές κάλυψε η καθιέρωση του θεσμού των πρωτοπαπάδων, έμπιστων στη βενετική αυθεντία κληρικών, οι οποίοι αναλάμβαναν την ευθύνη της διοίκησης των τοπικών ορθόδοξων εκκλησιών (λ.χ. στην Κέρκυρα, στη Ζάκυνθο, στην Κρήτη, στην Εύβοια, στην Τήνο κ.α.). Οι πρωτοπαπάδες ήταν υποκείμενοι στον τοπικό λατίνο αρχιερέα, αλλά ασκούσαν το λειτούργημά τους σύμφωνα με τους κανόνες και το λειτουργικό τυπικό της Ανατολικής Εκκλησίας. Οι δε ορθόδοξοι επίσκοποι που διατηρήθηκαν ύστερα από την εισαγωγή των λατίνων ομολόγων τους (λ.χ. στην Κύπρο, στην Πελοπόννησο κ.α.), μεταφέρθηκαν σε παρακείμενες των αντίστοιχων λατινικών επισκοπών πόλεις, επειδή η συνύπαρξη δύο αρχιερέων στην ίδια έδρα ήταν αντικανονική. Μόνον στη βενετική μητρόπολη επετράπη η διαμονή στην πόλη του αρχιερέα της ελληνορθόδοξης παροικίας, δηλαδή του μητροπολίτη Φιλαδελφείας, ύστερα από την εγκαθίδρυσή του στα 1577, δεδομένου ότι δεν κατείχε τον τίτλο του επισκόπου Βενετίας, αλλά μίας επισκοπικής έδρας στη Μικρά Ασία. Ανεξάρτητα από τους συγκυριακούς παράγοντες που επέβαλαν την επιλογή της μίας ή της άλλης στρατηγικής ανά κτήση σε διάφορες χρονικές φάσεις και συγκυρίες, κατευθυντήριες γραμμές της θρησκευτικής πολιτικής που υιοθέτησε η Γαλινοτάτη ήταν : α) η αναγνώριση – όπως και σε άλλους τομείς (λ.χ. του δικαίου) – ορισμένων προγενέστερων προνομίων και *bonarum legum et consuetudinum* κατά την ενσωμάτωση μίας νέας κτήσης στο κράτος της· β) παρά την πρωτοκαθεδρία του λατινικού δόγματος και την ταύτισή του με συγκεκριμένες προνομιούχες κοινωνικές ομάδες (ιδιαίτερα στην Κρήτη και την Κύπρο, όπου η φεουδαρχική κοινωνική συγκρότηση είχε βαθύτερες ρίζες), ο σεβασμός των ιδιαιτεροτήτων, των ηθών και των εθίμων των ελληνορθόδοξων, καθώς και η απρόσκοπτη άσκηση της λατρείας από μέρους

τους σύμφωνα με το τυπικό της Ανατολικής Εκκλησίας· γ) η αποφυγή κάθε νεωτερισμού που θα μπορούσε να διασαλεύσει τις ομαλές σχέσεις και την ηρεμία μεταξύ των δύο δογμάτων, αλλά και η εξουδετέρωση εντάσεων που – πέραν των θρησκευτικών διακυβευμάτων – είχαν τη βάση τους σε υποβόσκουσες κοινωνικές αντιθέσεις· δ) η εμπέδωση αυτού του κλίματος ομαλής συνύπαρξης των υπηκόων διά της από κοινού συμμετοχής τους σε μία σειρά από τελετουργίες και κοινωνικές λειτουργίες, μέσω της οποίας μπορούσαν να εκφράσουν, επίσης, συλλογικά την ευπείθειά τους προς τη βενετική κοσμική αρχή και την καθεστηκία τάξη πραγμάτων. Ωστόσο, απαραίτητα για την αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος ήταν επίσης τα ακόλουθα : 1) ο έλεγχος των δραστηριοτήτων και της επιρροής του ορθόδοξου πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στη βενετική επικράτεια, ιδίως δε από τα μέσα του 15ου αιώνα και στη συνέχεια, οπότε το πατριαρχείο κατέστη θεσμός του οθωμανικού κράτους· 2) σε συνάρτηση με το προηγούμενο, ο έλεγχος των διαδικασιών ανάδειξης των ορθόδοξων αρχιερέων και πρωτοπαπάδων, οι οποίοι προέρχονταν από τη φιλοβενετική μερίδα υπηκόων (ως επί το πλείστον από τις τάξεις της εκάστοτε τοπικής αριστοκρατίας), καθώς και του αριθμού και των κινήσεων των ορθόδοξων κληρικών³· και 3) η συνέργεια των λατίνων επισκόπων, ιεραρχών που εκ των πραγμάτων δεν μπορούσαν παρά να κινούνται μεταξύ δύο κέντρων εξουσίας, του πολιτικού και του εκκλησιαστικού (της Βενετίας και της Ρώμης), η πολιτική και τα συμφέροντα των οποίων δεν συνέκλιναν απαραίτητα σε όλες

³ Βλ. κυρίως τις ακόλουθες μελέτες, όπου η συναφής βιβλιογραφία : V. PERI, *Orientalis Varietas. Roma e le Chiese d' Oriente-Storia e Diritto canonico*, Ρώμη 1994, 51-141· Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ, «Ο έλληνας κληρικός στη Βενετία. Από τον παπα-Μιχάλη και τον Άγιο Βλάση στη μητρόπολη Ιταλίας», *Δημοσία ιλαρία. 500 χρόνια από την ίδρυση της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Βενετίας (1498-1998)*, Βενετία 1999, 75-103· G. FEDALTO, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. 1, Βερόνα 1981 (1η έκδ. 1973)· Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ, *O Paolo Sarpi και οι ελληνορθόδοξοι Βενετοί υπήκοοι ανάμεσα στη Ρώμη και στη Βενετία*, (Διδ. διατριβή), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2001, διάσπαρτα και ιδίως 93-94· E. BIRTACHAS, "Un 'secondo' vescovo a Venezia: il metropolita di Filadelfia (secoli XVI-XVIII)", M.F. TIEPOLO-E. TONETTI (επιμ.), *I Greci a Venezia. Atti del Convegno internazionale di studio (Venezia, 5-7 novembre 1998)*, Βενετία 2002, 103-121· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Verso lo Stato moderno in Italia. Aspetti del giurisdizionalismo veneziano all'alba dell'età barocca: la sovranità sui sudditi greci nelle colonie d' oltremare", CH. MALTEZOU-A. TZAVARA-D. VLASSI (επιμ.), *I Greci duran-*

τις χρονικές φάσεις και συγκυρίες. Συνακόλουθα, η Βενετία μεριμνούσε για την προαγωγή στα ανώτατα εκκλησιαστικά αξιώματα της επικράτειάς της γόνων βενετικών αριστοκρατικών οικογενειών ή και εν γένει βενετών υπηκόων αφοσιωμένων στην Αυθεντία, που θα ήταν ευκολότερο να χειραγωγηθούν και να υπηρετήσουν τα κρατικά συμφέροντα⁴. Υπό τις παραπάνω προϋποθέσεις, ήδη από τις απαρχές της κυριαρχίας της στην Ανατολή η Βενετία ασκούσε έλεγχο σε όλες τις πολιτιστικές, διοικητικές και οικονομικές εκφάνσεις της λειτουργίας τόσο των ορθόδοξων όσο και των λατινικών τοπικών εκκλησιών και, ως εκ τούτου, σε μία σειρά από σημαντικά εσωτερικά ζητήματα ναών και μοναστηριών, όπως επί παραδείγματι στους διορισμούς, στις προαγωγές και στις μεταθέσεις προσώπων, αλλά και στην οικονομική διαχείριση των εκκλησιαστικών εγκαθιδρυμάτων⁵.

te la venetocrazia: uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.). Atti del Convegno Internazionale di Studi (Venezia, 3-7 dicembre 2007), Βενετία 2009, 83-97· Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. 1, Αθήνα και Βενετία 2010, και ειδικότερα τις μελέτες των Σ. ΚΑΡΥΔΗ, «Η οργάνωση της ορθόδοξης εκκλησίας», 295-326, και Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας», 337-354 (βλ. επίσης τη βιβλιογραφία: 992-1015)· Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας: Το παράδειγμα της Κύπρου*, Θεσσαλονίκη 2011, 129-142· Β. ARBEL, “Venice’s Maritime Empire in the Early Modern Period”, E.R. DURSTELER (επιμ.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Λέιντεν και Βοστώνη 2013, 164-182· Ν. COUREAS, “The Latin and Greek Churches in former Byzantine Lands under Latin Rule”, Ν.Ι. ΤΣΟΥΓΑΡΑΚΙΣ-Ρ. LOCK (επιμ.), *A Companion to Latin Greece*, Λέιντεν και Βοστώνη 2014, 145-184.

⁴ C. CENSI, “Senato veneto. ‘Probae’ ai benefizi ecclesiastici”, C. PIANA-C. CENSI (επιμ.), *Promozioni agli ordini sacri a Bologna e alle dignità ecclesiastiche nel Veneto nei secoli XIV-XV*, Φλωρεντία 1968, 313-454· Α. MENNITI IPPOLITO, “Ecclesiastici veneti, tra Venezia e Roma”, *Venezia e la Roma dei Papi*, Μιλάνο 1987, 209-234· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Politica e carriere ecclesiastiche nel secolo XVII. I vescovi veneti fra Roma e Venezia*, Νάπολη 1993· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, “Sudditi d’un altro stato? Gli ecclesiastici veneziani”, G. BENZONI-G. COZZI (επιμ.), *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 7, *La Venezia barocca*, Ρώμη 1997, 325-365. Πρβλ. CRISTELLON-SEIDEL MENCHI, “Religious Life”, 398.

⁵ G. FEDALTO, “Paolo Sarpi e la Chiesa ortodossa nella Repubblica di Venezia”, P. BRANCHESI-C. PIN (επιμ.), *Atti del Convegno di Studio Fra Paolo Sarpi dei Servi di Maria (Venezia, 28-29-30 ottobre 1983)*, Βενετία 1986, 265.

Περιπλοκές στην ομαλή λειτουργία του παραπάνω περιγραφέντος σε αδρές γραμμές μοντέλου βενετικής θρησκευτικής πολιτικής στην Ανατολή παρατηρούνται ιδιαίτερα κατά τη μετατριδεντινή περίοδο. Ειδικότερα, παρά τη μέριμνα των Βενετών κυριάρχων να εξαιρεθούν οι ελληνορθόδοξοι υπήκοοι από τις αποφάσεις της Συνόδου του Τρέντο, οι λατίνοι επίσκοποι του βενετικού *Κράτους της Θάλασσας*, από την άλλη, εκλήθησαν να τις εφαρμόσουν στις έδρες τους. Δοθέντος ότι το φλωρεντινό εγχείρημα της ένωσης των δύο Εκκλησιών είχε αποδειχτεί ανέφικτο στην πράξη⁶, η Αγία Έδρα επαναπροσδιόριζε την πολιτική της έναντι των ορθοδόξων, στοχεύοντας πλέον στην υποχρεωτική υπαγωγή τους στην παποσύνη. Αυτό συνάγεται, μεταξύ άλλων, από τις αλληπάλληλες συναφείς οδηγίες προς τους λατίνους επισκόπους, στην περιοχή ευθύνης των οποίων διαβιούσαν πιστοί του ορθόδοξου δόγματος⁷. Υπ' αυ-

⁶ Βλ. λ.χ. Z.N. TSIRPANLIS, "Il decreto fiorentino di Unione e sua applicazione nell'Arcipelago Greco. Il caso di Creta e di Rodi", *Θησαυρίσματα* 21 (1991), 43-88· PERI, *Orientalis Varietas*, 70-111.

⁷ Βλ. λ.χ. το *breve* του Πίου Δ' «Romanus Pontifex» (16 Φεβρουαρίου 1564), τη βούλλα του Πίου Ε' «Providentia» (20 Αυγούστου 1566), ή τη μεταγενέστερη «Per brevis Instructio» του Κλήμη Η' (31 Αυγούστου 1595), S.L. VARNALIDIS, "Le implicazioni del breve *Accepimus Nuper* di Papa Leone X (18.5.1521) e del breve *Romanus Pontifex* di Papa Pio IV (16.2.1564) nella vita religiosa dei Greci e degli Albanesi dell'Italia meridionale", *Nicolaus. Rivista di teologia ecumenico-patristica* 13 (1981), 359-382, ιδίως 378-382· V. PERI, "L' 'incredibile risguardo' e l' 'incredibile destrezza'. La resistenza di Venezia alle iniziative posttridentine della Santa Sede per i greci dei suoi domini", H.-G. BECK-M. MANOUSSACAS-A. PERTUSI (επιμ.), *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI), aspetti e problemi*, τ. 2, Φλωρεντία 1977, 599-625, διάσπαρτα, και ιδίως 600-601· PERI, *Orientalis Varietas*, ό.π., 106 και σημ. 86, 111-141· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Il concilio di Trento e la Chiesa greca", G. ALBERIGO-I. ROGGER (επιμ.), *Il concilio di Trento nella prospettiva del terzo millennio*, Μπρέσια 1997, 403-441. Το 1566 η Αγία Έδρα τύπωσε τα δύο πρώτα παπικά διατάγματα, που όριζαν το νέο καθεστώς αντιμετώπισης των ελληνορθόδοξων, κληρικών και λαϊκών, από τη λατινική Εκκλησία μετά τη Σύνοδο του Τρέντο, και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους ο αποστολικός νούντιος στη Βενετία Giovanni Antonio Facchinetti τα απέστειλε στους λατίνους επισκόπους στην Ανατολή για να τα εφαρμόσουν στις έδρες τους, A. STELLA (επιμ.), *Nunziature di Venezia*, τ. 8, Ρώμη 1963, 122-123. Για τη νέα μετατριδεντινή πολιτική της Ρώμης έναντι των ελληνορθόδοξων βλ. επίσης Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ-Μ. ΣΠΑΝΟΥ, «Θρησκευτικές ζυμώσεις στη βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο και ο "κόσμος" ενός καθολικού ιεροκήρυκα το 1640», *Εώς και Εσπέρα* 4 (1999-2000), 46-66· Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ, «Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμι-

τές τις συνθήκες, ορισμένοι λατίνοι επίσκοποι δημιούργησαν στις ελληνικές περιοχές της Γαληνοτάτης ποικίλα προβλήματα στους ελληνορθόδοξους υπηκόους και στις τοπικές βενετικές αρχές⁸. Στη δύσκολη χρονική συγκυρία του δεύτερου μισού του 16^{ου} αιώνα για τα πολιτικά, γεω-

ση στα Ιόνια Νησιά», *Πρακτικά του Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002)*, τ. 1, Αθήνα 2004, 513-525. Για την άσκηση ελέγχου επί των ελληνορθόδοξων από μέρος της Ρωμαϊκής Ιεράς Εξέτασης στο βενετικό κράτος και για τους βενετούς υπηκόους από τις ελληνικές περιοχές που οδηγήθηκαν ενώπιον του Αγίου Γραφείου βλ. τις ακόλουθες μελέτες : Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ, «Η δικαιοδοσία της Ιεράς Εξέτασης στους ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους και ο Paolo Sarpi», Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, 411-438· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ο Paolo Sarpi και οι ελληνορθόδοξοι Βενετοί υπήκοοι*, 67-92 (ενότητα 2.1.3)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, “Le idee della Riforma in terra balcanica : il viaggio del ‘beneficio di Cristo’ dall’ Italia al Levante veneziano e otto mano”, *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* 9 (2007), 39-45· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Μορφές πρόσληψης της Μεταρρύθμισης και μηχανισμοί πειθάρχησης στην Ιταλία στα μέσα του 16^{ου} αιώνα : Κύπριοι βενετοί υπήκοοι στη ρωμαϊκή Ιερά Εξέταση», *Κυπριακά Σπουδαί* 73 (2009), 157-169· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ουμανισμός, Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση στη βενετική Κύπρο: αφομοίωση, αντίσταση και νέες ταυτότητες», Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗ (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, με θέμα *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)* (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), τ. Γ', Αθήνα 2011, 665-674· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, “Deviant ideas, prohibited books and aberrant practices: reflections of the Roman Inquisition in the societies of the Venetian Ionian Islands (sixteenth-seventeenth centuries)”, *Mediterranean Historical Review* 32/1 (Αύγουστος 2017), 41-64· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, “Religious dissent and its repression in Venice’s Maritime State : the case of Cyprus (mid-sixteenth century)”, G.D. PAGRATIS (επιμ.), *Le fonti della storia dell’Italia preunitaria : casi di studio per la loro analisi e “valorizzazione”*, Athens 2019, 575-600. Βλ. επίσης τα ακόλουθα λήμματα του S. Birtachas στο διαδικτυακό *DIZIONARIO DI ERETICI, DISSIDENTI E INQUISITORI NEL MONDO MEDITERRANEO* (τελευταία ημερομηνία πρόσβασης 24/05/ 2020):

«Buonafè, Giovanni», <http://www.eticopedia.org/giovanni-buonafe>· «Corydaleus, Theophilus», <http://www.eticopedia.org/theophilus-corydaleus>· «Dolfin, Nicolò», <http://www.eticopedia.org/nicolo-dolfin>· «Singlítico, Franzino», <http://www.eticopedia.org/franzino-singlitico>· «Singlítico, Pietro Paolo», <http://www.eticopedia.org/pietro-paolo-singlitico>· «Zaccaria, Andrea», <http://www.eticopedia.org/andrea-zaccaria>.

⁸ Βλ. λ.χ. PERI, “L’ ‘incredibile risguardo’ e l’ ‘incredibile destrezza’ ”, διάσπαρτα, και ιδίως 609-610· Δ. ΠΑΛΑΜΑ «Εκκλησιαστικές και κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις στο Ρέθυμνο στα τελευταία χρόνια του ΙΣΤ' αιώνα», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Χανιά 1991, 107-115· Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ, «Καθολικοί και ορθόδοξοι στο Ρέθυμνο στα χρόνια της αρχιερατείας του επισκόπου Giulio Carrara (1582-1589)», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), 239-273· Κ. ΝΤΟΚΟΥ, «Η εφαρμογή των απο-

πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου (ιδίως δε ύστερα από την απώλεια της Κύπρου), η τελευταία παρενέβη σ' αυτές τις περιπτώσεις προκειμένου να διασφαλίσει τα κεκτημένα και τα προνόμια που είχε παραχωρήσει στους ελληνορθόδοξους, γεγονός που οδήγησε ορισμένους μελετητές στην απόφαση ότι ακριβώς κατ' εκείνη τη χρονική φάση η πολιτική της Δημοκρατίας κατέστη “φιλορθόδοξη”⁹.

2. Ο Paolo Sarpi, το βενετικό *Interdetto* (1606-1607) και το ζήτημα των ελληνορθόδοξων υπηκόων

Οι επιδράσεις του αναβιωθέντος ρωμαϊκού δικαίου και των νέων πολιτικών προτύπων, που εμφανίστηκαν στο προσκήνιο από τη Μεταρρύθμιση και στη συνέχεια, διακρίνονται ξεκάθαρα στον τρόπο διακυβέρνησης των καθολικών κρατών κατά τη διάρκεια των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων: οι κοσμικοί άρχοντες της περιόδου έδωσαν έμφαση στην πολιτική που επιδίωκε την αμεσότερη υπαγωγή της εκκλησίας στον έλεγχο τους· μία πολιτική, που εκδηλώθηκε κατά τόπους με διάφορες ονομασίες (Γαλλικανισμός στη Γαλλία, *giurisdizionalismo* [δηλ. δικαιοδοτισμός] στην Ιταλία, *regalismo* στην Ισπανία, Ιωσηφινισμός στην Αυστρία, Φεβρονιανισμός στη Γερμανία κλπ.) και προσέλαβε κάθε φορά

φάσεων της Συνόδου του Trento και η ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου», Χ.Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Κύπρος-Βενετία κοινές ιστορικές τύχες. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)*, Βενετία και Αθήνα 2002, 209-216· Ε. ΣΚΟΥΦΑΡΙ, “L’Arcivescovo Filippo Mocenigo e l’applicazione della Riforma tridentina a Cipro”, Β. ARBEL-Ε. CHAYES-Η. HENDRIX (επιμ.), *Cyprus and the Renaissance*, Turnhout 2012, 205-230. Πρβλ. την πραγματεία του λατίνου αρχιεπισκόπου Κερκύρας Antonio Cocco (1565-77), με τίτλο “De Graecorum recentiorum haeresibus ad Gregorium XIII Pontificem Maximum Antonii Cauci Patritii veneti et Archiepiscopi Corcyri liber”, Α.Ρ. PALMIERI, “Per la storia delle recenti eresie dei greci”, *Bessarione*, έτος XVII, 29/124-125 (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1913), 366-375.

⁹ Βλ. λ.χ. Ζ.Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗ, «Από την φιλορθόδοξη πολιτική της Βενετίας στην Ελληνική Ανατολή (Ανέκδοτα έγγραφα των ετών 1581-1597)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 39-40 (1972-1973), 295-311· PERI, “L’ ‘incredibile risguardo’ e l’ ‘incredibile destrezza’ ”, διάσπαρτα· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Orientalis Varietas*, κεφ. ΙΙ, διάσπαρτα. Πρβλ. την άδεια για την εγκατάσταση στη Βενετία αρχιερέα της εκεί ελληνορθόδοξης παροικίας (1577), δηλαδή του μητροπολίτη Φιλαδελφείας. Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ, «Ο έλληνας κληρικός στη Βενετία»· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, “Un ‘secondo’ vescovo a Venezia”.

διαφορετικό θεωρητικό περιεχόμενο και τρόπους εφαρμογής. Η τάση αυτή υιοθετήθηκε από μία σειρά ευρωπαϊών κυριάρχων, που και μεν διατήρησαν το καθολικό δόγμα, αλλά επιθυμούσαν, ωστόσο, τη χειραφέτησή τους από την παποσύνη. Στο πλαίσιο αυτό, διάφοροι πολιτικοί στοχαστές και νομικοί της εποχής επεξεργάστηκαν και διατύπωσαν θεωρητικά μία σειρά από δικαιώματα που επέτρεπαν στο κράτος να υπεισέρχεται στη σφαίρα της εκκλησιαστικής αρμοδιότητας, τα επονομαζόμενα *jura maiestatica circa sacra*, τα οποία θεωρήθηκαν απαράγραπτα και απαραβίαστα¹⁰.

Η βαθμιαία υιοθέτηση της τάσης αυτής από μέρος της Βενετίας από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα την έφερε εν τέλει αντιμέτωπη με μία σοβαρή διπλωματική διένεξη με την Αγία Έδρα, που κορυφώθηκε με την επιβολή αφορισμού και πνευματικής απαγόρευσης (*Interdetto*) στο βενετικό κράτος από μέρος του πάπα Παύλου Ε' (1606-1607). Κεντρικό πρόσωπο της εν λόγω πολιτικοεκκλησιαστικής κρίσης υπήρξε ο Paolo Sarpi, μοναχός του τάγματος των *Servi di Maria*, ο οποίος διορίστηκε τον Ιούνιο του 1606 νομικός και θεολογικός σύμβουλος της Γαληνοτάτης (*consultore in jure* στη γλώσσα της βενετικής γραφειοκρατίας). Αυτός θεωρείται ο κύριος εισηγητής της πολιτικής του *giurisdizionalismo* στο βενετικό κράτος, το διακύβευμα της οποίας ήταν –όπως σημειώθηκε παραπάνω– η διατράνωση της δικαιοδοσίας της κοσμικής αρχής σε εκκλησιαστικά θέματα. Στις στοχεύσεις της βενετικής κυβέρνησης

¹⁰ A. STELLA, *Chiesa e Stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia. Ricerche sul giurisdizionalismo veneziano dal XVI al XVIII secolo*, Πόλη του Βατικανού 1964· A.C. JEMOLO, *Stato e Chiesa negli scrittori politici del Seicento e del Settecento*, επιμ. F. MARGIOTTA BROGLIO, Νάπολη 1972 (1η έκδ. 1914)· F. RUFFINI, *Relazioni tra Stato e Chiesa. Lineamenti storici e sistematici*, επιμ. F. MARGIOTTA BROGLIO, Μπολόνια 1974, ιδίως 83-113· A. LAURO, *Il giurisdizionalismo pregiannoniano nel Regno di Napoli. Problema e bibliografia (1563-1723)*, Ρώμη 1974· M. STOLLEIS, *Stato e ragion di Stato nella prima età moderna*, Μπολόνια 1998· C. LATINI, *Il privilegio dell'immunità. Diritto d'asilo e giurisdizione nell'ordine giuridico dell'età moderna*, Μιλάνο 2002· D. EDIGATI-L. TANZINI (επιμ.), *La prassi del giurisdizionalismo negli Stati italiani. Premesse, ricerche, discussioni*, Ρώμη 2015· E. TAVILLA, "Giurisdizionalismo e storiografia giuridica : qualche riflessione", *Archivio Storico Italiano* 175/652 (2017), 239-247· DANIELE EDIGATI-ELIO TAVILLA (επιμ.), *Giurisdizionalismi e politiche ecclesiastiche negli Stati minori della Penisola in età moderna*, Ρώμη 2018.

της περιόδου συγκαταλεγόταν, επίσης, η διασφάλιση θρησκευτικής ανοχής έναντι των θρησκευτικών μειονοτήτων, καθώς και των ετερόδοξων και αλλόθρησκων υπηκόων και ξένων παρεπιδημούντων (εμπορευόμενων, φοιτητών του κρατικού Πανεπιστημίου της Πάδοβας κλπ.)¹¹. Επιμέρους παράμετροι της πολιτικής αυτής αφορούσαν την αντιμετώπιση των ελληνορθόδοξων, που διαβιούσαν από αιώνες στη βενετική επικράτεια, κυρίως στο *Stato da mar*, αλλά και στη βενετική μητρόπολη.

Ως θεωρητικός μίας κρατικής εκκλησίας, ο Sarpi ανέτρεξε στα βυζαντινά πρότυπα προκειμένου να νομιμοποιήσει και να επιβεβαιώσει την κυριαρχία του βενετικού κράτος επί των υπηκόων του ελληνορθόδοξου δόγματος. Σύμφωνα με αυτόν, λοιπόν, από τη στιγμή που α) η Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνώριζε πάντοτε τον κοσμικό άρχοντα (τον αυτοκράτορα) ως ανώτερο όλων των λαϊκών και των κληρικών, και β) η Βενετική Δημοκρατία είχε διαδεχθεί πολιτικά τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στην Ανατολή, οι ελληνορθόδοξοι δεν μπορούσαν παρά να αναγνωρίζουν ως ύψιστη αρχή του κράτους και πηγή κάθε εξουσίας, συμπεριλαμβανομένης και της εκκλησιαστικής, τον νέο κοσμικό άρχοντα, τουτέστιν τον βενετό δόγη. Συνεπώς, η δικαιοδοσία των επισκόπων του βενετικού *Stato da mar*, τόσο των λατίνων όσο και των ορθόδοξων, απέρρεε ακριβώς από αυτόν και αποτελούσε προϊόν εκχώρησης αυτού και όχι της Αγίας Έδρας ή της Ανατολικής Εκκλησίας. Η δικαιοδοσία αυτή ήταν εν πρώτοις πνευματική, περιορισμένη στο κήρυγμα και τη διδασκαλία, και κατά δεύτερον δικαστική (για ζητήματα που αφορούσαν το κανονικό

¹¹ Βλ. κυρίως F. CHABOD, *La politica di Paolo Sarpi*, Βενετία 1968 (1η έκδ. 1962)· P. SARPI, *Opere*, επιμ. G.-L. COZZI, Μιλάνο και Νάπολη 1969· G. COZZI, *Paolo Sarpi tra Venezia e l'Europa*, Τορίνο 1979· G.-L. COZZI, "Paolo Sarpi", G. ARNALDI-M. PASTORE STOCCHI (επιμ.), *Storia della cultura veneta*, τ. 4/2, *Dalla Controriforma alla fine della Repubblica. Il Seicento*, Βιτσέντσα 1984, 1-36· G. COZZI, "Stato e Chiesa: vicende di un confronto secolare", *Venezia e la Roma dei Papi*, Μιλάνο 1987, 11-56, ιδίως 30-47· V. FRAJESE, *Sarpi scettico. Stato e Chiesa a Venezia tra Cinque e Seicento*, Μπολόνια 1994· G. COZZI, *Venezia barocca. Conflitti di uomini e idee nella crisi del Seicento veneziano*, Βενετία 1995· C. PIN (επιμ.), *Paolo Sarpi: Consulti*, τ. 1/1, *I consulti dell' Interdetto (1606-1607)*, Πίζα και Ρώμη 2001· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ (επιμ.), *Ripensando Paolo Sarpi. Atti del Convegno Internazionale di Studi nel 450° anniversario della nascita di Paolo Sarpi*, Βενετία 2007· C. VIVANTI, "Sarpi e la Chiesa nell'età della Controriforma", *Studi Veneziani*, Νέα Σειρά, 54 (2007), 119-133. Πρβλ. F. DE VIVO, *Information and Communication in Venice : Rethinking Early Modern Politics*, Οξφόρδη 2007, 157-248.

δίκαιο, αλλά και υποθέσεις αστικού χαρακτήρα). Βάσει της ως άνω περιγραφείσας συλλογιστικής, ωστόσο, αρμόδιες για την εκδίκαση των υποθέσεων αυτών σε δεύτερο βαθμό ήταν οι αξιωματούχοι και τα αρμόδια όργανα του κράτους και όχι ο επιτετραμμένος της Αγίας Έδρας στη Βενετία, δηλαδή ο αποστολικός νούντσιος, ή ο ορθόδοξος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Πρακτικώς, αυτό σήμαινε ότι οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι προσλάμβαναν τρόπον τινά τα γνωρίσματα κρατικής αρχής. Πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι ο Sarpi βρήκε έναν φερέγγυο σύμμαχο για τη στήριξη του προγράμματός του στο πρόσωπο του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρου (1577-1616). Σύμφωνα με τον τελευταίο, άλλωστε, η δικαιοδοσία του ρωμαίου ποντίφικα δεν εκτεινόταν στην Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά ούτε και στους υπόλοιπους κληρικούς εκτός Ρώμης. Απαράβατος όρος για τη σύμπλευσή του με την πολιτική του Sarpi, εντούτοις, ήταν ο σεβασμός των κεκτημένων και των προνομίων των ομοδόξων του υπηκόων από μέρους του βενετικού κράτους. Μία σειρά από γνωμοδοτήσεις (*consulti*) του Sarpi και άλλων θεολόγων και νομικών με προτάσεις οι οποίες υιοθετήθηκαν ακολούθως από τη Γερουσία – που άπτονταν όχι μόνον της δικαιοδοσίας των λατίων επισκόπων, αλλά και άλλων διαμφισβητούμενων ζητημάτων που αφορούσαν τους ελληνοροδόξους, όπως επί παραδείγματι της δικαιοδοσίας της Ρωμαϊκής Ιεράς Εξέτασης επ' αυτών, των γαμικών διαφορών, των διαθηκών και της ανώτερης εκπαίδευσής τους, των μοναστηριών και των μοναχών τους, των ναών δημοσίου δικαίου (*ius patronato publico*) κλπ. – μαρτυρούν την εφαρμογή της εν λόγω πολιτικής έναντι των υπηκόων αυτής της κατηγορίας¹².

3. Μία ιδιαίτερη περίπτωση : η Τήνος την εποχή του μεταρρυθμιστή επισκόπου Γεωργίου Περπινιάνη (Giorgio Perpignani) [1594-1619]

Οι περιπλοκές της μετατριδεντινής περιόδου που επισημάνθηκαν παραπάνω παρουσιάζονται έκδηλα και στην Τήνο, τη μοναδική βενετική σκάλα που είχε απομείνει στο οθωμανικό πλέον Αρχιπέλαγος. Όπως ήδη ελέχθη, το νησί ως προς τον χαρακτήρα της διοίκησης της τοπικής Ορ-

¹² Επ' αυτών βλ. τις ακόλουθες μελέτες : Σ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ, «Η δικαιοδοσία της Ιεράς Εξέτασης στους ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους» ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Οι γνωμοδοτή-

θόδοξης Εκκλησίας ανήκε στη ζώνη των πρωτοπαπάδων. Εκεί, λοιπόν, στην καμπή του 16^{ου} προς τον 17^ο αιώνα, η αναμορφωτική πολιτική του λατίνου επισκόπου Γεωργίου Περπινιάνη (Giorgio Perpignani) [1594-1619]¹³ προκάλεσε την αντίδραση πολλών νησιωτών, κυρίως των ελληνορθόδοξων, που επιθυμούσαν να συμπεριληφθούν στον γενικό κανόνα άσκησης της θρησκευτικής πολιτικής της Γαληνοτάτης έναντι των υπηκόων του δόγματός τους στο *Stato da mar*, όπως αυτός έχει περιγραφεί σε αδρές γραμμές παραπάνω. Το ζήτημα της δικαιοδοσίας του λατίνου αρχιερέα στους ορθόδοξους κληρικούς και λαϊκούς, καθώς και το ερώτημα εάν ο ορθόδοξος πρωτοπάπας του νησιού εκλεγόταν και εξαρτάτο διοικητικά από αυτόν ή από τις τοπικές πολιτικές αρχές αποτέλεσαν αιτίες μακροχρόνιων διενέξεων του Περπινιάνη όχι μόνον με τους ορθόδοξους, αλλά και με τις τελευταίες. Η ιστορική έρευνα έχει καταγράψει τα προβλήματα αυτά. Ιδιαίτερης μνείας χρήζουν: α) μέρος μίας παλαιάς μελέτης της Eva Tea, με ορισμένες ανακρίβειες¹⁴ β) η ενότητα «Καθολική Τήνος: πεδίο αντιπαραθέσεων μεταξύ κοσμικής και εκκλησιαστικής

σεις του Paolo Sarpi για την Εκκλησία και τους ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους των Ιόνιων Νησιών», *Εώα και Εσπέρια* 3 (1996-1997), 179-193· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Paolo Sarpi and the Greek Orthodox Subjects*· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, “Verso lo Stato moderno in Italia”· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, “Venezia e l’istruzione dei greci dello ‘Stato da Mar’ al tempo di Paolo Sarpi: problemi e prospettive”, G. ARBORE POPESCU-C. LUCA (επιμ.), *Venezia e l’Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l’ Età moderna. Atti del Convegno Internazionale (Venezia, Palazzo Franchetti-Palazzo Correr 23-24 aprile 2015)*, Crocetta del Montello (Τρεβίζο) 2017, 89-103. Βλ. επίσης G. FEDALTO, “Paolo Sarpi e la Chiesa ortodossa”· V. FRAJESE, “La via greca allo stato moderno. Seviros e la politica ecclesiastica di Sarpi”, D.G. APOSTOLOPULOS (επιμ.), *Gavriil Seviros, arcivescovo di Filadelfia a Venezia, e la sua epoca. Atti della Giornata di studio dedicata alla memoria di Manussos Manussacas (Venezia, 26 settembre 2003)*, Βενετία 2004, 145-157· C. SETTI, “Sudditi fedeli o eretici tollerati? Venezia e i ‘greci’ dal tardo Medioevo ai consulti di Paolo Sarpi e Fulgenzio Micanzio”, *Ateneo Veneto* 201, 3η σειρά, 13/2 (2014), 145-182.

¹³ G. HOFMANN, *Vescovadi cattolici della Grecia. II. Tinos*, Ρώμη 1936, 46· G. FEDALTO, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. 2, *Hierarchia latina orientis*, Βερόνα 1976, 229· Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Η διαδοχή του επισκόπου Τήνου Μάρκου Grimani (1594-1594)», *Τηνιακά* 5 (2014), 109-166.

¹⁴ E. TEA, “Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630”, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 72/2 (1912-1913), 1409-1413.

εξουσίας» της διδακτορικής διατριβής μου¹⁵. γ) οι μελέτες του ερευνητή π. Μάρκου Φώσκολου, αρχειοφύλακα και βιβλιοθηκάρου της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου-Τήνου, ο οποίος, υπό το πρίσμα της καθολικής ιστοριογραφίας και επί τη βάση πλούσιου αρχαιικού υλικού από τα ρωμαϊκά και βενετικά αρχεία, έχει διερευνήσει κατά τρόπο ενδελεχή την περίπτωση του επισκόπου Περπινιάνη¹⁶ και δ) μία πρόσφατη εργασία της Ασπασίας Παπαδάκη, που παρουσιάζει με ιστοριοδιφική ακρίβεια τις διενέξεις των ετών 1596-1605¹⁷. Η δική μου συμβολή στοχεύει στην ένταξη της περίπτωσης της Τήνου στο πλαίσιο του *giurisdizionalismo* του Paolo Sarpi και στην ανάδειξή της ως μίας περίπτωσης αποκλίνουσας από τον γενικό κανόνα άσκησης της θρησκευτικής πολιτικής της Βενετίας έναντι των ελληνορθόδοξων υπηκόων της στην Ανατολή. Ως πηγές χρησιμοποιώ μία σειρά από γνωμοδοτήσεις (*consulti*) των βενετών *consultori in jure* Paolo Sarpi και Servilio Treo προς τη βενετική Γερουσία.

Η αναμορφωτική πολιτική του Περπινιάνη ξεκίνησε το 1596, έτος κατά το οποίο ο επίσκοπος πραγματοποίησε ποιμαντική επίσκεψη στα λατινικά και ορθόδοξα χωριά του νησιού. Επίσης, κατέστησε υποχρεωτική τη χρήση του νέου (γρηγοριανού) ημερολογίου για τους υπηκόους του λατινικού δόγματος, γεγονός που υποδαύλιζε τις έριδες ανάμεσα στα δύο δόγματα και προκαλούσε αρρυθμία στην κοινωνική ζωή του τόπου¹⁸. Επιπροσθέτως, ενεπλάκη σε διενέξεις με ορισμένους επικε-

¹⁵ ΜΠΗΡΤΑΧΑ, *Ο Paolo Sarpi και οι ελληνορθόδοξοι Βενετοί υπήκοοι*, 140-167 (ενότητα 2.2.3).

¹⁶ Βλ. κυρίως Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Η επισκοπή Τήνου-Μυκόνου στις αρχές του 17ου αιώνα. Ο φάκελος “επίσκοπος Γεώργιος Περπινιάνης”», *Anno Domini* 1 (2003), 177-248· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, “Protoraras Tinagum. Ο θεσμός και η εκλογή του ορθόδοξου πρωτόπαπα της Τήνου κατά την βενετοκρατία”, *Τηνιακά* 2 (2004), 19-86.

¹⁷ Α. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Η δικαιοδοσία του Λατίνου επισκόπου Τήνου στον ορθόδοξο κλήρο του νησιού κατά τη Βενετική περίοδο», Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ (επιμ.), *Από την Τήνο του Βενετού Δόγη στην Τήνο της Υψηλής Πύλης: 300 χρόνια από την παράδοση του Κάστρου της Τήνου*, Τήνος 2017, 119-146.

¹⁸ Ύστερα από τις άκαρπες διαπραγματεύσεις μεταξύ του πάπα Γρηγορίου ΙΓ' και του ορθόδοξου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία Β' Τρανού αναφορικά με την εισαγωγή νέου ημερολογίου στην ορθόδοξη Ανατολή, η Βενετία εξασφάλισε τη συναίνεση της Αγίας Έδρας για τη διατήρηση του παλαιού (ιουλιανού) ημερολογίου

φαλής (πρωτόγερους)¹⁹ των ορθόδοξων χωριών και επέβαλε ποινή εξορίας σε ορθόδοξο μοναχό που είχε μεταβεί σε άλλο νησί προκειμένου να χειροτονηθεί δίχως την άδειά του. Κατόπιν τούτων, εστάλησαν επιστολές διαμαρτυρίας ελληνορθόδοξων Τηνίων στον ορθόδοξο πατριάρχη και στον βενετό βάιλο (*bailo*: πρέσβης) στην Κωνσταντινούπολη για απόπειρα επιβολής καθεστώτος “θρησκευτικής ομογενοποίησης” στο νησί από μέρους του Περπιναίη. Ο επίσκοπος, από την πλευρά του, υποστήριξε ότι δεν είχε εισαγάγει κανέναν νεωτερισμό και πως ασκούσε δικαιοδοσία επί του ορθόδοξου κλήρου και ποιμνίου κατ’ αρχαίον έθος (κατά την πρακτική των τελευταίων διακοσίων ετών) και σύμφωνα πάντοτε με συναφείς αποφάσεις της Γαληνοτάτης²⁰.

Η εν λόγω κρίση στην Τήνο συνεχίστηκε κατά τα επόμενα έτη με διάφορα επεισόδια και διακυμάνσεις ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης του επισκόπου από τις διοικήσεις της Τήνου αλλά και της Κρήτης, στην οποία υπαγόταν διοικητικά η πρώτη. Εκτονώθηκε κατά την τριετία

από μέρους των λατίνων άλλων περιοχών του *Stato da mar* (της Κρήτης και των Ιόνιων Νησιών). Για τις διαπραγματεύσεις ανάμεσα στη Βενετία και στη Ρώμη και για τα συναφή ευεργετικά παπικά διατάγματα βλ. V. PERI, *Due date un'unica Pasqua. Le origini della moderna disparità liturgica in una trattativa ecumenica tra Roma e Costantinopoli (1582-1584)*, Μιλάνο 1967· ΤΣΙΡΠΑΝΛΗ, «Από την φιλορθόδοξη πολιτική της Βενετίας», 299-300, 306-309. Άγνωστο για ποιον λόγο, η Τήνος είχε εξαιρεθεί. Δ. Ν. ΔΡΟΣΟΥ, *Ιστορία της νήσου Τήνου από της Πέμπτης Σταυροφορίας μέχρι της Ενετικής κυριαρχίας και εκείθεν μέχρι του 1821*, επιμ. Δ.Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Αθήνα 1996 (1η έκδ. 1870), 250-254· ΤΕΑ, “Saggio sulla storia religiosa di Candia”, 1410· Κ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΑ, *Ιστορικά Σελίδες Τήνου: Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία, 1207-1821*, επιμ. Δ.Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Αθήνα 1997 (1η έκδ.1930), 124-126· HOFMANN, *Vescovadi cattolici della Grecia. II. Tinos*, 58-65.

¹⁹ Γι’ αυτούς βλ. B.J. SLOT, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Λέιντεν και Κωνσταντινούπολη 1982, 52, 344 σημ. 92· Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ, «Οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου κατά το 16^ο και 17^ο αιώνα. Κοινωνικο-πολιτικά γνωρίσματα και πρακτικές εκπροσώπησης», *Θησαυρίσματα* 32 (2002), 119-123.

²⁰ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Η δικαιοδοσία του Λατίνου επισκόπου Τήνου», 125 κ.ε. Βλ. επίσης την αντίδραση της βενετικής Γερουσίας στο Archivio di Stato di Venezia (στο εξής : A.S.V.), Senato secreta, Deliberazioni Roma ordinaria, filza 18, χωρίς αρίθμηση, απόφαση της 2^{ης} Μαΐου 1596. Σύμφωνα με την απόφαση αυτή, οι ενέργειες του επισκόπου έρχονταν σε αντίθεση με τη θρησκευτική πολιτική της Γαληνοτάτης, που υπαγόρευε τη συμπόρευση λατίνων και ορθοδόξων μέσα σε κλίμα ειρήνης και αρμονίας.

1608-1610, διάστημα κατά το οποίο ο Περπινιάνης απουσίασε από το νησί, δεδομένου ότι εκτελούσε χρέη αποστολικού επισκόπου (*visitatore apostolico*) στην Κωνσταντινούπολη και στα νησιά του Αιγαίου²¹. Το αντικείμενο των ερίδων, αλλά και η κορύφωσή τους αποτυπώνεται, εν τέλει, στις καταγγελίες σε βάρος του επισκόπου, που υποβλήθηκαν από τους πολεμίους του – λατίνους και ορθοδόξους (33 άτομα συνολικά) – στον περιοδεύοντα γενικό προβλεπτή και ανακριτή (*pronveditore generale e inquisitore*) στην Ανατολή Giovanni Pasqualigo (1613). Βάσει αυτών, το χρονικό των καταχρήσεων του Περπινιάνη είχε σε αδρές γραμμές ως ακολούθως²²:

- Απαγόρευε τη σύναψη γάμων, την ταφή των νεκρών και γενικότερα την τέλεση όλων των μυστηρίων σε όσους δεν κατέβαλλαν την εκκλησιαστική δεκάτη, καθώς και στους συγγενείς τους.
- Αρνείτο τη θεία μετάληψη σε όσους υποστήριζαν ότι ήταν κτήτορες αγαθών που διεκδικούσε η εκκλησία.
- Στις περιπτώσεις ναών λαϊκών κτητόρων, στερούσε το δικαίωμα στους κτήτορες να εκλέγουν εφημέριο και να διαχειρίζονται κατά το δοκούν τα εισοδήματά τους.
- Θεωρούσε ότι οι θρησκευτικές αδελφότητες²³ ήταν υποκείμενες στον ίδιο όσον αφορά την εκλογή και την παύση των οργάνων

²¹ B. SLOT, *Archipelagus turbatus*, ό.π., 132, 380 σημ. 62. Πρβλ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Η δικαιοδοσία του Λατίνου επισκόπου Τήνου». Οι εκθέσεις από την επίσκεψη του Περπινιάνη σώζονται στα Αρχεία του Βατικανού (Archivio Segreto Vaticano, Archivio Boncompagni-Ludovisi, 28). Σε κώδικα της Βατικανής Βιβλιοθήκης (Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 6195) ο Μάρκος Φώσκολος έχει επίσης εντοπίσει έγγραφο συναφή με την επίσκεψη του Περπινιάνη στην Πόλη και στη Χίο. Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Μία επιστολή Μακαρίου Μονεμβασίας (1583) και δύο Νικηφόρου Παροναξίας (1613, 1617) των Μελισσηνών», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 10 (1974-1976), 243 σημ. 2. Πληροφορίες για την επίσκεψη του επισκόπου Τήνου στην Πάρο βλ. σε G. HOFMANN, *Vescovadi cattolici della Grecia. IV. Naxos*, Ρώμη 1938, 33.

²² Οι πληροφορίες που ακολουθούν αντλούνται από τις εξής πηγές: A.S.V., Senato secreta, Deliberazioni, Roma ordinaria, filza 39, χωρίς αρίθμηση και χρονολογία, έγγραφο συνημμένο στην απόφαση της 29^{ης} Ιουνίου 1616: “*Scrittura letta al vescovo di Tine de ciò che presente (sopra impedimenti al esercizio suo episcopale dai publici rappresentanti)*”. Αντίγραφο του εγγράφου βλ. σε A.S.V., Consultori in jure, filza 12, φφ. 424r-425r. Πρβλ. TEA, “Saggio sulla storia religiosa di Candia”, 1411-1412.

²³ Στην Τήνο υπήρχαν, μεταξύ άλλων, οι εξής αδελφότητες: Santissimo Sacramento, Santissimo Nome di Dio, Madonna del Santissimo Rosario, San Carlo, della Buona

διοίκησής τους, αλλά και την οικονομική διαχείρισή τους. Συνεκόλουθα, οικειοποιούνταν τα έσοδά τους και τα διέθετε για σκοπούς διαφορετικούς από εκείνους που όριζε το καταστατικό τους, παρεμπόδιζε την σύγκληση συνελεύσεων των μελών τους, καθώς και την προσφυγή τους στον ρέκτορα (*rettore*: ανώτατος βενετός διοικητής του νησιού).

- Επιζητούσε να εκδικάζει υποθέσεις λαϊκών στο εκκλησιαστικό δικαστήριο δίχως προηγούμενη άδεια του ρέκτορα. Με την απειλή επιβολής εκκλησιαστικών επιτιμίων εξανάγκαζε διάφορους λαϊκούς να καταθέτουν σε δίκες.
- Ισχυριζόταν ότι οι υποθέσεις κλοπής ναών, καθώς και εκβιασμού ή βιαιοπραγίας εναντίον εκκλησιαστικών προσώπων υπάγονταν στο εκκλησιαστικό δικαστήριο.
- Διατεινόταν ότι οι υποθέσεις τοκογλυφίας υπάγονταν, ομοίως, στην αρμοδιότητά του και επέβαλλε επιτίμια σε οιονδήποτε προσέτρεχε στα πολιτικά δικαστήρια για τέτοιου είδους αδικήματα.
- Αναφορικά με το ορθόδοξο δόγμα, σφετεριζόταν τη δικαιοδοσία της τοπικής πολιτικής διοίκησης με το να τιμωρεί ο ίδιος τους ορθόδοξους ιερείς και μοναχούς, ακόμη κι όταν αυτοί υπέπιπταν σε αδικήματα του κοινού ποινικού δικαίου²⁴.

Morte, Madonna del Carmelo ή del Carmine, Santissima Trinità, Crocifisso, Sacro Cuore di Gesù, dei Battuti (δηλ. των αυτομαστιγούμενων), ΔΡΟΣΟΥ, *Ιστορία της νήσου Τήνου*, 9-10' Σ. ΚΑΡΥΔΗ, «Λατινικές αδελφότητες λαϊκών στην Κέρκυρα στα χρόνια της Ενετοκρατίας (1386-1797)», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 68 (1990-1991), 225, 226 σημ. 3' Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ/Α. ΠΑΝΟΡΟΥΛΟΥ, «Οι λατινικές θρησκευτικές αδελφότητες των Κυκλάδων»/«Le confraternite religiose latine delle Cicladi», Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ-Μ.Γ. ΛΙΑΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ (επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου. Πρακτικά Διεθνούς Επισημοτικής Συνάντησης (Νάξος-Αθήνα 2007)*, Αθήνα 2009, 283-307, ιδίως 292. Για τις θρησκευτικές αδελφότητες στο βενετικό *Stato da mar* βλ. επίσης Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια νησιά», *Σύμμεικτα* 7 (1987), 193-204' Σ. ΚΑΡΥΔΗ, *Ορθόδοξες αδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2004' Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα και Βενετία 2012.

²⁴ Πρβλ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Η δικαιοδοσία του Λατίνου επισκόπου Τήνου», ιδίως 138.

- Υποστήριζε ότι οι ελληνορθόδοξοι όφειλαν να εφεσιβάλλουν τις αποφάσεις του στις υπερκείμενες του λατινικές εκκλησιαστικές αρχές (στον λατίνο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ή στον λατίνο αρχιεπίσκοπο Κρήτης, επίτροπο του πρώτου) και όχι στα πολιτικά δικαστήρια.
- Επέβαλλε φόρους στους ορθόδοξους κληρικούς και τους εξανάγκαζε να προσφέρουν προσωπική εργασία στους αμπελώνες και στα υπόλοιπα κτήματα της επισκοπής.
- Καταπατούσε τα προνόμια της μοναδικής γυναικείας μονής και επέβαλλε στις μοναχές ηγουμένη, οικονόμο και εφημέριο της αρεσκείας του.
- Πραγματοποιούσε επιθεωρήσεις στους ορθόδοξους ναούς των χωριών, ερχόμενος σε προστριβές με τον ορθόδοξο κλήρο και προκαλώντας σύγχυση στο ποίμνιο.
- Απαγόρευε τους μεικτούς γάμους.
- Διατεινόταν ότι η εκλογή του ορθόδοξου πρωτοπαπά ανήκε αποκλειστικά στη σφαίρα της δικής του αρμοδιότητας και όχι σ' εκείνη των τοπικών πολιτικών αρχών (όπως ίσχυε σε άλλες βενετικές κτήσεις)²⁵.
- Εκφόβιζε το πλήρωμα εξαπολύοντας λεκτικές επιθέσεις, κατάρες και αφορισμούς κατά τη διάρκεια της τέλεσης των μυστηρίων και εξαγγέλλοντας το κλείσιμο ναών.

Επιπροσθέτως, διατυπώνονταν ορισμένες ακόμη μομφές προσβλητικές για το ήθος του επισκόπου. Οι καταγγέλλοντες, μάλιστα, κατόρθωσαν να πείσουν τον Pasqualigo ότι ο επίσκοπος ήταν ένοχος για όσα του καταμαρτυρούνταν. Προτού αναχωρήσει, ο γενικός προβλεπτής και ανακριτής έδωσε εντολή στον ρέκτορα της Τήνου να μεριμνήσει για τον δραστικό περιορισμό των εξουσιών του επισκόπου επί των ορθοδόξων και προχώρησε στον σχηματισμό δικογραφίας. Ο επίσκοπος, από την πλευρά του, διαβεβαίωνε εκ νέου τη μητροπολιτική διοίκηση ότι δεν είχε εισαγάγει καμία καινοτομία και ότι η αρνητική εικόνα που είχε σχηματίσει για το πρόσωπό του ο Pasqualigo οφειλόταν στην κακοήθεια ορι-

²⁵ Για τα επόμενα επεισόδια (1613-1616) της έριδας αναφορικά με το ζήτημα του πρωτοπαπά του νησιού πρβλ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, "Protopapas Tinarum", 37-56.

σμένων, που αποσκοπούσαν στο να επιφέρουν μεταβολές στην καθιερωμένη εκκλησιαστική κατάσταση του νησιού· δήλωνε δε πρόθυμος να υπακούσει σε οιαδήποτε εντολή της Γαληνοτάτης²⁶. Υπό την πίεση του αποστολικού νούτσιου στη Βενετία, εν τέλει, τον Ιούνιο του 1616 το βενετικό Κολλέγιο προέκρινε την επίλυση της υπόθεσης με εξωδικαστικά μέσα και ανέθεσε στους *consultori in jure* Paolo Sarpi και Servilio Treo να γνωμοδοτήσουν σχετικά²⁷.

4. Οι γνωμοδοτήσεις των Paolo Sarpi και Servilio Treo αναφορικά με τις καταγγελίες εναντίον του λατίνου επισκόπου Τήνου

Η γνωμοδότηση των Sarpi και Treo (συντάχτηκε στις 24 Ιουνίου 1616)²⁸ είχε ως σαφή στόχευση όχι την απόδοση δικαιοσύνης, αλλά την εκτόνωση της κρίσης. Σύμφωνα με αυτούς, πολλά από τα φερόμενα ως αδικήματα του αρχιερέα σε βάρος συγκεκριμένων προσώπων δεν ήταν σοβαρά και είχαν παραγραφεί στο διάστημα των τριών ετών που είχε μεσολαβήσει. Ωστόσο, επειδή αυτός ήταν επιρρεπής στο να επεκτείνει διαρκώς την επισκοπική του εξουσία, με αποτέλεσμα να πλήττονται η δικαιοδοσία των πολιτικών αρχών και τα προνόμια των υπηκόων, έκριναν απαραίτητη τη λήψη ορισμένων περιοριστικών μέτρων και την περιχαράκωση των επισκοπικών αρμοδιοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό, το ενδιαφέρον τους επικεντρώθηκε σε τέσσερα ζητήματα :

- Εκκλησιαστική δεκάτη. Για τη διευθέτηση των ανωμαλιών που προέκυπταν κατά την απόδοση της εκκλησιαστικής δεκάτης, οι Sarpi και Treo πρότειναν την τήρηση μίας παλαιάς απόφασης της διοίκησης της Κρήτης (1537) και μίας συμφωνίας που είχε υπογραφεί ανάμεσα στον επίσκοπο και τους *πρωτόγερους* των χωριών της Τήνου (1541). Σύμφωνα με αυτές, οι φεουδάρχες

²⁶ A.S.V., Collegio secreta, Lettere cardinali e altri ecclesiastici, filza 4, χωρίς αρίθμηση, 1 Αυγούστου 1613, επιστολή του Περπινιάνη με αποδέκτη τον δόγη.

²⁷ A.S.V., Collegio, Esposizioni Roma, reg. 18, φφ. 113v-114r, 8 Απριλίου 1616.

²⁸ A.S.V., Senato secreta, Deliberazioni, Roma ordinaria, filza 39, χωρίς αρίθμηση, έγγραφο συνημμένο στην απόφαση της 29^{ης} Ιουνίου 1616. Αντίγραφο της γνωμοδότησης βλ. στο A.S.V., Consultori *in jure*, filza 12, φφ. 329r-331r: “*Sopra una causa del vescovo di Tine*”.

όφειλαν να αποδίδουν το ένα τέταρτο της δεκάτης στον επίσκοπο, ενώ από τους υπολοίπους υπόχρεοι ήταν μόνον οι αρχηγοί των οικογενειών που κατείχαν κτήματα, οι οποίοι όφειλαν να καταβάλλουν όχι λιγότερο από μισό και όχι περισσότερο από ένα πινάκιο (*pinacchio*: μονάδα μέτρησης χωρητικότητας και επιφανείας). Επίσης, οι *πρωτόγεροι* επιφορτίζονταν να προσδιορίζουν κάθε χρόνο το ακριβές ποσό της εισφοράς του κάθε οφειλέτη, ενώ οι πολιτικές αρχές να παρέχουν βοήθεια στον επίσκοπο όταν αντιμετώπιζε προβλήματα κατά την είσπραξη της δεκάτης.

- Ναοί λαϊκών κτητόρων. Οι Sarpi και Treo υποστήριζαν ότι σύμφωνα με τους βενετικούς νόμους στους κτητορικούς ναούς αρμόδιοι για την εκλογή εφημερίων ήταν οι λαϊκοί κτήτορες, ενώ η ευθύνη του επισκόπου περιοριζόταν στην εγκατάστασή τους. Τουναντίον, στις περιπτώσεις μη κτητορικών ναών ο τελευταίος είχε πλήρη δικαιοδοσία επ' αυτών.
- Θρησκευτικές αδελφότητες. Ο επίσκοπος υποστήριξε ότι ήταν καθ' ύλην αρμόδιος για όλα τα κοσμικά και πνευματικά ζητήματα που αφορούσαν τις θρησκευτικές αδελφότητες. Εις επίρρωσιν της θέσης του, είχε προσκομίσει τις συναφείς αποφάσεις της Συνόδου του Τρέντο²⁹. Επιπλέον, ισχυριζόταν ότι η πολιτική του απεικόνιζε το εθιμικό δίκαιο του νησιού. Κατά τους Sarpi και Treo, εντούτοις, στο βενετικό κράτος οι θρησκευτικές αδελφότητες ήταν υποκείμενες στον επίσκοπο μόνον για θέματα πνευματικής φύσεως, όπως οι προσευχές, οι ακολουθίες και άλλες ιερουργίες. Τα ζητήματα κοσμικού χαρακτήρα, όπως η εκλογή διοικητικού προσωπικού, η διαχείριση των εσόδων και η απόδοση λογαριασμού, υπάγονταν στη δικαιοδοσία του κράτους.
- Εξουσία του λατίνου επισκόπου επί του ορθόδοξου κλήρου. Όσον αφορά το ζήτημα αυτό, που άπτεται πρωτίστως του ενδιαφέροντος της παρούσας μελέτης, ο Περπινιάνης υποστήριζε

²⁹ Για τις αποφάσεις αυτές και εν γένει για τις θρησκευτικές αδελφότητες στη μετατριδεντινή περίοδο βλ. D. ZARDIN, "Il rilancio delle confraternite nell' Europa cattolica cinque-seicentesca", C. MOZZARELLI-D. ZARDIN (επιμ.), *I tempi del Concilio. Religione, cultura e società nell'Europa tridentina*, Ρώμη 1997, 107-144, και ιδίως 128 κ.ε.

ότι: α) κατ' αρχαίον έθος, ο λατίνος επίσκοπος Τήνου είχε το δικαίωμα εκλογής του ορθόδοξου πρωτοπαπά του νησιού· β) η δικαιοδοσία του επί των λατίνων και ορθόδοξων κληρικών του νησιού δεν περιοριζόταν στην πνευματική σφαίρα, αλλά εκτεινόταν και στη δικαστική και περιλάμβανε την εκδίκαση σε πρώτο βαθμό υποθέσεων αστικού και ποινικού χαρακτήρα· γ) οι εν λόγω δικαστικές αποφάσεις του εφεσιβάλλονταν στον λατίνο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ή στον επίτροπο αυτού, δηλαδή στον λατίνο αρχιεπίσκοπο Κρήτης. Σύμφωνα με τους Sarri και Treo, ωστόσο, η δικαιοδοσία των επισκόπων της Τήνου επί του ορθόδοξου δόγματος ασκούνταν από αυτούς κατά παραχώρηση του βενετικού κράτους και, ως εκ τούτου, ο ρόλος του δευτεροβάθμιου δικαστή ανήκε δικαιωματικά στις πολιτικές αρχές της Τήνου και στις υπερκείμενες της Κρήτης.

Εν κατακλείδι, οι *consultori in jure* εισηγούνταν στη Γερουσία αφενός μεν να επικυρώσει τα δικαιώματα του λατίνου επισκόπου, όχι όμως και τον ορισμό του λατίνου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ή του επιτρόπου του αρχιεπισκόπου Κρήτης, ως δευτεροβάθμιου δικαστικού οργάνου επί των αποφάσεών του· αφετέρου δε, να του δώσει εντολή να ασκεί την εξουσία του με τρόπο επωφελή για τους ελληνορθόδοξους υπηκόους. Οι προτάσεις τους έγιναν αποδεκτές από τη Γερουσία (29 Ιουνίου 1616)³⁰. Εκείνο που διακρίνεται ξεκάθαρα στις προθέσεις της βενετικής μητροπολιτικής διοίκησης – είχε διακόψει τη δικαστική διαδικασία και είχε αναθέσει την υπόθεση Περπινιάνη στους *consultori* – ήταν μία ηθελημένη προσπάθεια να συγκαλυφθεί η οιαδήποτε κατάχρηση εξουσίας από μέρος του επισκόπου και να φανεί ότι ο τελευταίος επέστρεφε στην έδρα του περιβεβλημένος με την εμπιστοσύνη της πολιτείας. Έτσι, μολονότι ο Sarri και η Βενετία δεν επιθυμούσαν να δυσαρεστήσουν τους ελληνορθόδοξους και τους υπόλοιπους καταγγέλλοντες Τηνίους, η σωρεία καταγγελιών σε βάρος τού επισκόπου και οι αρνητικές εισηγήσεις του γενικού προβλεπτή και ανακριτή Pasqualigo είχαν

³⁰ A.S.V., Senato secreta, Deliberazioni, Roma ordinaria, filza 39, χωρίς αριθμηση, απόφαση της 29^{ης} Ιουνίου 1616. Για απόδοση της απόφασης στην ελληνική βλ. ΔΡΟΣΟΥ, *Ιστορία της νήσου Τήνου*, 264-267. Πρβλ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, "Prototapas Tinarum", 57-58.

καταπέσει και το βάρος της έρευνας είχε στραφεί στην επίλυση μόνον των προβλημάτων που αφορούσαν στις σχέσεις κράτους-εκκλησίας και κυριάρχου-ελληνορθόδοξων υπηκόων³¹.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ, πάντως, ότι, ύστερα από την εν λόγω ευνοϊκή για τον Περπινιάνη απόφαση, σε ένδειξη καλής θέλησης και ανταποκρινόμενος στο διάχυτο αίτημα τόσο των ορθόδοξων όσο και των λατίνων κληρικών της Τήνου, ο επίσκοπος μετέβη στη Ρώμη. Εκεί, με τη συνδρομή και του βενετού πρέσβη, διευθέτησε, εν τέλει, με τον πάπα το ζήτημα της εξαίρεσης των λατίνων της Τήνου από το μέτρο της εφαρμογής του γρηγοριανού ημερολογίου³².

Εντούτοις, ο επίσκοπος επανήλθε θέτοντας ζήτημα αναρμοδιότητας των πολιτικών αρχών της Τήνου και της Κρήτης να εκδικάζουν σε δεύτερο βαθμό υποθέσεις πνευματικής φύσεως, αφού αγνοούσαν ακόμη και τις βασικές αρχές του κανονικού δικαίου. Οι Sarpi και Treo απέκλειαν, εντούτοις, την περίπτωση της εκδίκασης των υποθέσεων του ορθόδοξου κλήρου της Τήνου από τον λατίνο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ή τον επίτροπο αυτού, δηλαδή τον λατίνο αρχιεπίσκοπο Κρήτης, διότι αυτοί εν συνεχεία θα υποστήριζαν ότι κατείχαν το δικαίωμα αυτό ως πληρεξούσιοι του πάπα. Κατά την άποψή τους, η προσφορότερη λύση θα ήταν να προσφεύγουν οι ορθόδοξοι ιερείς και μο-

³¹ «Αυτή η δικογραφία διαβιβάστηκε στη Βενετία, όπου εξετάστηκε στο εξοχότατο Κολλέγιο και, αφού θεωρήθηκε ότι όσον αφορά τα σημαντικά προσωπικά αδικήματα δεν προέκυψαν αδιάσειστες αποδείξεις, ενώ όσον αφορά τα ελαφρύτερα εκείνος ο αρχιερέας προφανώς είχε μετανοήσει ύστερα από τις ταλαιπωρίες που είχε υποστεί, η Γαληνότητά Σας προέκρινε τη λήψη της ορθής και κατάλληλης μέριμνας μόνον αναφορικά με τέσσερα ζητήματα, που άπτονταν του τρόπου διακυβέρνησης· η οποία [μέριμνα] περιλαμβάνεται στην απόφαση της εξοχότατης Γερουσίας της 29ης Ιουνίου 1616». Το απόσπασμα εξάγεται από μεταγενέστερη γνωμοδότηση των Sarpi και Treo, για την οποία γίνεται λόγος παρακάτω: A.S.V., Senato secreta, Deliberazioni, Roma ordinaria, filza 42, χωρίς αρίθμηση, 8 Απριλίου 1620, έγγραφο συνημμένο στην απόφαση της 14^{ης} Απριλίου 1620.

³² A.S.V., Senato secreta, Deliberazioni, Roma ordinaria, filza 39, χωρίς αρίθμηση, απόφαση της 27^{ης} Αυγούστου 1616 και συνημμένο έγγραφο· A.S.V., Consultori in jure, filza 13, φφ. 98r-98v, 19 Ιανουαρίου 1618 (1617 m.v. [*more veneto*: χρονολογία βάσει του βενετικού ημερολογίου])· TEA, "Saggio sulla storia religiosa di Candia", 1413 και σημ. 1· HOFMANN, *Vescovadi cattolici della Grecia. II. Tinos*, 59, 63-65· ΔΡΟΣΟΥ, *Ιστορία της νήσου Τήνου*, 251-252.

ναχοί στις πολιτικές αρχές της Κρήτης, οι οποίες θα όριζαν δικαστή έναν από τους επισκόπους ή τους κανονικούς του νησιού (γνωμοδότηση 19^{ης} Ιανουαρίου 1618)³³.

Ο Περπιιάνης κατόρθωσε, έτσι, να αποσπάσει έτι περαιτέρω από τις μητροπολιτικές αρχές. Ωστόσο, η Γαληνοτάτη αναζητούσε τον τρόπο να απομακρύνει τον απαιτητικό επίσκοπο από την Τήνο, δίχως βέβαια να δυσαρεστήσει αυτόν τον πιστό της— όπως θα καταδειχτεί στη συνέχεια— υπήκοο. Η λύση που προκρίθηκε ήταν να προταθεί στον πάπα για την πιο σημαντική και προσοδοφόρα επισκοπή Χανίων, που εκείνη την περίοδο χήρευε. Ο πάπας δεν είχε λόγους να αρνηθεί την προαγωγή του αφοσιωμένου και στην Αγία Έδρα αρχιερέα και έτσι ο Περπιιάνης εξελέγη και μετέβη στη νέα του έδρα (1619)³⁴.

Ύστερα από την αποχώρηση του επισκόπου, οι ελληνορθόδοξοι της Τήνου θέλησαν να ανακτήσουν το χαμένο έδαφος και έστειλαν αντιπρόσωπό τους στη μητρόπολη για να αιτηθούν την αναψηλάφηση της υπόθεσης Περπιιιάνη και ειδικότερα την εκ νέου διερεύνηση της δικογραφίας *Raqualigo* και την ακύρωση της απόφασης της 29^{ης} Ιουνίου 1616 ως προς ορισμένα σημεία της. Εν ολίγοις, επιθυμούσαν την καταδίκη του τέως επισκόπου τους για τα αδικήματα που είχε διαπράξει και την αναθεώρηση της ως άνω απόφασης αναφορικά με την απόδοση της εκκλησιαστικής δεκάτης (ζητούσαν την απαλλαγή τους από αυτήν) και με την υπαγωγή του ορθόδοξου κλήρου στον λατίνο επίσκοπο (ζητούσαν την πλήρη ανεξαρτησία του). Οι *Sarpi* και *Treo*, ενοχλημένοι από την επιμονή του αντιπροσώπου των ελληνορθοδόξων, στις 8 Απριλίου 1620 πρότειναν να δοθεί εντολή στον τελευταίο να επιστρέψει στην Τήνο με τη διαβεβαίωση ότι ο νέος επίσκοπος θα τους μεταχειριζόταν ως πνευματικά του τέκνα και ότι σε αντίθετη περίπτωση είχαν το δικαίωμα να προσφύγουν στις αρχές της Κρήτης, οι οποίες σε κάθε περίπτωση ήταν

³³ A.S.V., *Consultori in jure*, filza 13, fols. 98v-99r, 19 Ιανουαρίου 1618 (1617 m.v.).

³⁴ A.S.V., *Senato secreta, Deliberazioni*, Roma ordinaria, reg. 20, φφ. 101v-102r (*olim* 61v-62r), 24 Νοεμβρίου 1618. Ο Περπιιάνης μεταφέρθηκε στην επισκοπή Χανίων στις 15 Ιουλίου 1619, όπου πέθανε το 1621. G. GEROLA, *Per la cronotassi dei vescovi cretesi all'epoca veneta*, Βενετία 1914, 21· FEDALTO, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. 2, 32.

έτοιμες να αποδώσουν δικαιοσύνη³⁵.

Συμπεράσματα

Μελετώντας την ιστορία της διένεξης μεταξύ των ελληνορθόδοξων Τηνίων και του λατίνου επισκόπου Περπινιάνη διαπιστώσαμε μία παρέκκλιση ως προς την εφαρμογή του *giurisdizionalismo* του Paolo Sarpi στην περίπτωση της Τήνου και ως προς την αντιμετώπιση του εκεί λατίνου επισκόπου από μέρος της Βενετίας εν συγκρίσει προς αντίστοιχης φύσεως δικαιοδοτικές έριδες που αφορούσαν άλλες ελληνικές περιοχές, όπως επί παραδείγματι προς εκείνη που είχε ανακύψει την αμέσως προηγούμενη δεκαετία στην Κρήτη. Τότε είχε απορριφθεί όχι μόνον η αρμοδιότητα των υπερκείμενων λατινικών εκκλησιαστικών αρχών (του αποστολικού νούντσιου στη Βενετία) να εκδικάζουν σε δεύτερο βαθμό τις δικαστικές αποφάσεις του λατίνου αρχιεπισκόπου Κρήτης που αφορούσαν ελληνορθόδοξους υπηκόους, αλλά ακόμη και η δυνατότητα του τελευταίου να εκδικάζει σε πρώτο βαθμό υποθέσεις τους σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο της Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Εις επίρρωσιν τούτων, παραθέτω τα ακόλουθα αποσπάσματα από τη συναφή γνωμοδότηση των Sarpi και Treo προς τη Γερουσία (15 Σεπτεμβρίου 1612) :

Όσον αφορά τις [...] εφέσεις, δεν θεωρώ ενδεδειγμένη τη δυνατότητα ανάθεσης των υποθέσεων των ελληνορθόδοξων στη Ρωμαϊκή Κούρια ή σε κάποιον από τους λειτουργούς της, μια και είναι [...] σαφές ότι οι ελληνορθόδοξοι δεν αναγνωρίζουν ως προϊστάμενη [εκκλησιαστική] αρχή τους τη Ρωμαϊκή Κούρια [...] ο αρχιεπίσκοπος [της Κρήτης] δεν δικάζει τους ελληνορθόδοξους δυνάμει της εξουσίας που έχει λάβει από τη Ρώμη, αλλά με απόφαση και εξουσία που του έχει ανατεθεί από τον Πρίγκιπα [δηλ. τον δόγη], ο οποίος στέρησε αυτή την εξουσία από τους ορθόδοξους επισκόπους και την παραχώρησε στους λατίνους. [...] Από τη στιγμή που αυτή η εξουσία δόθηκε στον αρχιεπίσκοπο από τον Πρίγκιπα, οι ελληνορθόδοξοι δεν υπόκεινται σε αυτόν ως διορισθέντα από τον Ποντίφικα,

³⁵ A.S.V., Senato secreta, Deliberazioni, Roma ordinaria, filza 42, χωρίς αρίθμηση, απόφαση της 14^{ης} Απριλίου 1620, όπου συνημμένη η γνωμοδότηση των Sarpi και Treo (8 Απριλίου 1620)· A.S.V., Consultori in jure, filza 13, φφ. 475r-475v· TEA, “Saggio sulla storia religiosa di Candia”, 1413 και σημ. 3· FEDALTO, “Paolo Sarpi e la Chiesa ortodossa”, 270 και σημ. 16.

αλλά ως εξουσιοδοτηθέντα από τον Πρίγκιπα. [...] Εντούτοις, η ανάθεση αυτής της αρμοδιότητας [του δευτεροβάθμιου δικαστή] στον νούντσιο [στη Βενετία] δεν θα ήταν ορθή ή επωφελής για το δημόσιο, διότι αυτός δεν θα την αναγνώριζε ως εκχωρηθείσα από τον Πρίγκιπα. Τουναντίον, θα θεωρούσε ότι του ανήκε δικαιοματικά· και αυτό θα ισοδυναμούσε με ανάκληση της θρησκευτικής ελευθερίας των ελληνορθόδοξων – ενάντια στη δέσμευση του κράτους προς αυτούς –, με την καλλιέργεια του μίσους στο σύνολο των μελών εκείνης της κοινότητας [των ελληνορθόδοξων έναντι της Βενετίας] ή και με τον κίνδυνο δυσάρεστων επακόλουθων με την πάροδο του χρόνου [...]· και εφόσον οι υπόλοιποι ελληνορθόδοξοι υπήκοοι της Γαληνότητάς Σας απολαμβάνουν αυτή την ελευθερία να μην υπόκεινται στη Ρωμαϊκή Κούρια, πολλώ δε μάλλον εκείνοι που διαβιούν στη Βενετία, δεν συνάδει με τη λογική η διαφορετική αντιμετώπιση των Κρητικών. Εάν η Ρωμαϊκή Κούρια μπορούσε να εξασφαλίσει ότι οι εφέσεις της Κρήτης θα ανατίθεντο σε λειτουργούς της κατά το ισχύον έθος, το πράγμα δεν θα σταματούσε εδώ: [η Κούρια] θα άρχιζε να διεκδικεί την εφαρμογή της ίδιας πολιτικής ακόμη και σε άλλα μέρη, ακόμη και στην ίδια τη Βενετία, όπου είναι παρών ο νούντσιος· και από τις εφέσεις θα προχωρούσε στην εφαρμογή και άλλων μέτρων υποδήλωσης της πρωτοκαθεδρίας της· και κάθε δικαιοδοσία επί των ελληνορθόδοξων θα μεταβιβαζόταν εν τέλει στη Ρώμη, γεγονός που θα προκαλούσε την απογοήτευση αυτών των ανθρώπων [...]. Η τάση της Ρώμης να μην σταματά ποτέ, αλλά να επεκτείνει πάντοτε το φάσμα των αξιώσεών της και, επίσης, να προβάλλει την προαγωγή της θρησκείας σε οιονδήποτε αντιτίθεται στις καινοτομίες της απαιτεί την επαγρύπνηση του κράτους, ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο αποδοχής τους³⁶.

Ας συνυπολογιστούν, επίσης, η προαναφερθείσα μη διερεύνηση από τη μητροπολιτική διοίκηση των καταγγελιών για κατάχρηση εξουσίας από μέρους του Περπινιάνη· ο μη προβληματισμός της για την εκδίκαση όχι μόνον αστικών, αλλά και ποινικών υποθέσεων που αφορούσαν κληρικούς από μέρους των εκκλησιαστικών αρχών, γεγονός που λίγα έτη

³⁶ A.S.V., *Consultori in jure*, filza 10, φ. 31r, 15 Σεπτεμβρίου 1612: “*Sopra una controversia matrimoniale tra due greci di Candia*”.

προγενέστερα, την εποχή του *Interdetto* (1606-1607), είχε αποτελέσει μία από τις κύριες αιτίες της δικαιοδοτικής έριδας μεταξύ της Βενετίας και της Ρώμης³⁷ και, ασφαλώς, ο μη εναρμονισμός της διαδικασίας ανάδειξης του ορθόδοξου πρωτοπαπά της Τήνου με την ισχύουσα στις άλλες κτήσεις πρακτική. Σ' αυτές η κυρίαρχος είχε εκχωρήσει ως επί το πλείστον το δικαίωμα εκλογής του πρωτοπαπά στις τοπικές πολιτικές αρχές ή στο Συμβούλιο της τοπικής Κοινότητας, ή και στους δύο φορείς, όπως έπραττε, άλλωστε, και στην περίπτωση των άλλων δημόσιων αξιωμάτων³⁸.

Ευθύς ακολούθως διερευνώνται οι λόγοι των προαναφερθέντων παραδοξοτήτων και της συνακόλουθης ευμενούς μεταχείρισης του Περπιανή από μέρος της βενετικής κυβέρνησης.

1. Στο διάστημα 1608-1610 ο επίσκοπος είχε διοριστεί από την Αγία Έδρα στη θέση του αποστολικού επισκέπτη στην Κωνσταντινούπολη και στα νησιά του Αιγαίου. Η παρουσία του σε μία θέση-κλειδί της παπικής πολιτικής στην Ανατολή διευκόλυνε τη Γαληνοτάτη να προωθήσει ένα ζήτημα ζωτικής σημασίας για τα συμφέροντά της: να εξουδετερώσει την προσπάθεια των γάλλων ιησουιτών να εγκατασταθούν στην πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους, που αποτελούσε κέντρο παρασκηνιακών ενεργειών και ανταγωνισμού της ευρωπαϊκής διπλωματίας (σημειωτέον ότι οι ιησουίτες είχαν αποβληθεί από τη βενετική επικράτεια από την εποχή του *Interdetto*³⁹). Μολονότι το βενετικό εγχείρημα της

³⁷ COZZI, "Stato e Chiesa: vicende di un confronto secolare", 32-34.

³⁸ Βλ. τις ακόλουθες μελέτες, όπου η βιβλιογραφία: Ζ.Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗ, "Capitula (1408) για τον πρωτοπαπά και τον πρωτοψάλτη του Χάνδακα", *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, 531-540· Σ. ΚΑΡΥΔΗ, *Όψεις της εκκλησιαστικής οργάνωσης στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Α'. Ζάκυνθος-Κέρκυρα-Κεφαλληνία-Κύθηρα-Πελοπόννησος*, Αθήνα 2011, 11-103· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, "Protopapas Tinagum", ιδίως 22-28. Ωστόσο, απαντώνται και κατά τόπους διαφοροποιήσεις, όπως επί παραδείγματι στην Κέρκυρα, όπου αρχικά (έως το 1555) ο Μέγας Πρωτοπαπάς εκλεγόταν από τους ιερείς που συγκροτούσαν το Ιερό Τάγμα και εν συνεχεία από διευρυμένο σώμα κληρικών και λαϊκών (συμπεριλαμβανομένης και της τοπικής διοίκησης [*Reggimento*]), όπου υπερτερούσαν αριθμητικά τα μέλη του Συμβουλίου της τοπικής Κοινότητας, ΚΑΡΥΔΗ, ό.π. 11-67.

³⁹ Για την εκδίωξη των ιησουιτών από το βενετικό Κράτος βλ. G. CAPPELLETTI, *I gesuiti e la repubblica di Venezia. Documenti diplomatici relativi alla società gesuitica raccolti per decreto del Senato 14 giugno 1606...*, Βενετία 1873· P. PIRRI, *L'In-*

εξουδετέρωσης των ιησουιτών εχθρών του βενετικού κράτους και των γάλλων προστατών τους δεν στέφθηκε εν τέλει από επιτυχία, ο επίσκοπος Τήνου είχε αναμφίβολα προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες στη διεθνή βενετική πολιτική και μετά το πέρας της αποστολής του ο βενετός βάιλος στην Υψηλή Πύλη έχασε τον πολυτιμότερο σύμμαχο που διέθετε στις τάξεις της Ρωμαϊκής Εκκλησίας⁴⁰.

2. Η Τήνος παρουσίαζε μία ιδιομορφία εν συγκρίσει προς τις υπόλοιπες βενετικές κτήσεις στον ελλαδικό χώρο. Στην Τήνο ήδη από την εποχή της κυριαρχίας των Ghisi (1207-1390), βενετικής αριστοκρατικής οικογένειας, όπως και σε άλλα υπό δυτικές κυριαρχίες νησιά των Κυκλάδων, παρατηρείτο το φαινόμενο της προσέλευσης ορθοδόξων στο λατινικό δόγμα για οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους. Ωστόσο, έως και την τρίτη δεκαετία του 15^{ου} αιώνα ο αριθμός των λατίνων της Τήνου παρέμενε περιορισμένος. Ύστερα από την ενωτική Σύνοδο της Φλωρεντίας (1439), ιδίως, όμως, από το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα και στη συνέχεια, σημειώθηκε ομαδική προσέλευση Τηνίων στο λατινικό δόγμα χάρη στην προσηλυτιστική πολιτική ορισμένων λατίνων επισκόπων⁴¹. Ως απόρροια των διαδικασιών αυτών, το νησί διέθετε στις αρχές του 17^{ου} αιώνα την πιο πολυάνθρωπη λατινική κοινότητα στις Κυκλάδες: τα

terdetto di Venezia del 1606 e i gesuiti. Silloge di documenti con introduzione, Ρώμη 1959· G. GOZZI, "Fortuna, e sfortuna, della Compagnia di Gesù a Venezia", M. ZANARDI (επιμ.), *I Gesuiti e Venezia. Momenti e problemi di storia veneziana della Compagnia di Gesù, Atti del Convegno di Studi (Venezia, 2-5 ottobre 1990)*, Πάδοβα 1994, 59-88, ιδίως 76 κ.ε. Για την οπτική του Sarpi έναντι των ιησουιτών εχθρών του βενετικού κράτους και για τον ρόλο τους ως παιδαγωγών των ελληνορθόδοξων υπηκόων βλ. S. BIRTACHAS, "Venezia e l'istruzione dei greci dello 'Stato da Mar'".

⁴⁰ TH. MICHEL, "I contrasti rapporti di Venezia con i gesuiti nel Medio Oriente nei primi decenni del '600", M. ZANARDI (επιμ.), *I Gesuiti e Venezia. Momenti e problemi di storia veneziana della Compagnia di Gesù, Atti del Convegno di Studi (Venezia, 2-5 ottobre 1990)*, Πάδοβα 1994, 372-376.

⁴¹ Σύμφωνα με τον καθολικό μελετητή Μάρκο Φώσκολο (αλλά δίχως τεκμηρίωση), επίσης χάρη στην υποστήριξη της πολιτικής αυτής από μέρους των βενετικών αρχών, που ενδεχομένως να παρείχαν κίνητρα φορολογικής ή άλλης φύσεως στους ενδιαφερομένους, Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, *Εισαγωγή στην ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977, 29. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Εκκλησιαστική ιστορία της Τήνου», ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ (επιμ.), *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, *Ιστορία*, Τήνος 2005, 355-416, ενότητα Β3 «Η καθολική Εκκλησία της Τήνου».

δύο τρίτα περίπου των κατοίκων ανήκαν στο λατινικό δόγμα και μόλις το ένα τρίτο αυτών στο ορθόδοξο⁴². Το δεδομένο αυτό καθιστούσε μάλλον προβληματική την άσκηση και εδώ της προαναφερθείσας “φιλορθόδοξης” θρησκευτικής πολιτικής της Βενετίας, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 16^{ου} αιώνα και ίσχυε για την υπόλοιπη βενετική επικράτεια. Στην Τήνο ο επίσκοπος λειτουργούσε ως σταθεροποιητικός παράγοντας και ως στοιχείο συσπείρωσης του εγχώριου πληθυσμού (λατινικού στην πλειονότητά του) σε περίοδο ειρήνης, αλλά και σε καιρό πολέμου, γεγονός που ενισχυόταν από την τοποθέτηση στη θέση αυτή ενός γηγενούς υπηκόου της απολύτου εμπιστοσύνης της βενετικής Αυθεντίας. Συνεπώς, η διατήρηση του εν λόγω καθεστώτος εξυπηρετούσε προφανώς τα βενετικά συμφέροντα, ενώ αντίθετα η διατάραξή του μπορούσε να ανοίξει τον δρόμο για αλλαγές ακόμη και στο κυριαρχικό καθεστώς της Τήνου. Άλλωστε, μία ενδεχόμενη αμέριστη υποστήριξη της ελληνορθόδοξης μειονότητας από μέρους της Γαληνοτάτης ενδεχομένως να ενδυνάμωνε ακόμη περισσότερο την παρατηρούμενη κατ’ εκείνη τη χρονική φάση διαρροή λατίνων Τηνίων προς την ορθοδοξία μέσω της πρακτικής των μεικτών γάμων. Πράγματι, η πρακτική αυτή προβλημάτιζε τόσο τον λατίνο επίσκοπο Περπινιάνη όσο και τον διάδοχό του Νικόλαο Ρήγο (Niccolò Rigo ή Righi) [1619-49]⁴³, που με διαβήματά τους προς τη Βενετία ζητούσαν την άμεση παρέμβασή της για την αντιμετώπιση του προβλήματος⁴⁴.

⁴² Υπάρχουν αποκλίσεις μεταξύ των πηγών του 17^{ου} αιώνα αναφορικά με τη δημογραφική κατάσταση της Τήνου: P. Ferrari, πληρεξούσιος του γενικού προβλεπτή (*provveditore generale*) της Κρήτης (1621): 18.000 ψυχές· ρέκτορας F. Foscoli (1624): περίπου 9.000 ψυχές· λατίνο επίσκοπος N. Rigo (1632): 18.000 ψυχές· αποστολικός επισκέπτης G. Sebastiani (1667): 12.000 ψυχές (8.000 λατίνοι)· ρέκτορας A. Marcello (1682): 9.102 ψυχές· χαρτογράφος V. Coronelli (1692): 6.000 ψυχές. Ωστόσο, τα στοιχεία που παρέχουν οι βενετοί ρέκτορες βασίζονται σε κρατικές απογραφές του πληθυσμού και θα πρέπει να θεωρηθούν πιο έγκυρα. Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Πληροφορίες για την αμυντική κατάσταση της Τήνου στις αρχές του ΙΖ’ αιώνα», *Θησαυρίσματα* 3 (1964), 30-31· Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, «Η Τήνος κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1390-1715)», Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ (επιμ.), *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, *Ιστορία*, Τήνος 2005, 181.

⁴³ HOFMANN, *Vescovadi cattolici della Grecia. II. Tinos*, 46· FEDALTO, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. 2, 229.

⁴⁴ A.S.V., Collegio secreta, Lettere cardinali e altri ecclesiastici, filza 4, χωρίς αριθ-

3. Η υπερέχουσα θέση του καθολικισμού στην Τήνο και η μακροχρόνια συνύπαρξη λατίνων και ορθοδόξων είχαν συνυφάνει το σύνολο του πληθυσμού μέσα στην ίδια θρησκευτική ατμόσφαιρα. Τα δύο ετερόδοξα στοιχεία συμβίωναν ειρηνικά και συμμετείχαν στα λειτουργικά ήθη και έθιμα της τοπικής εκκλησίας. Η συμμετοχή δε πιστών και των δύο δογμάτων σε κοινές τελετές, καθώς και η αναγνώριση του λατίνου επισκόπου ως επικεφαλής και των δύο δογμάτων – έστω κι αν είχαν επιβληθεί κάποτε – ασφαλώς θα λειτουργούσαν στη συνείδηση του ορθόδοξου Τηνίου, λαϊκού ή κληρικού, του τέλους του 16ου αιώνα ως μέρος της θρησκευτικής του παράδοσης και ως συνεκτικός κρίκος με τους λατίνους συμπατριώτες του⁴⁵. Η επιβολή του γρηγοριανού ημερολογίου στους τελευταίους ήρθε να ταραξει την αρμονία στις σχέσεις των ετεροδόξων, να τονίσει τις δογματικές ή άλλες διαφορές τους και να φέρει στην επιφάνεια το ζήτημα της χειραφέτησης του ορθόδοξου κλήρου από τον λατίνο επίσκοπο. Από εκεί και πέρα, οι υπόλοιποι “εσφαλμένοι χειρισμοί” του Περπινιάνη όξυναν ακόμη περισσότερο τα πνεύματα και οδήγησαν σε αδιέξοδο τις σχέσεις του τόσο με την ελληνορθόδοξη μειονότητα όσο και με τους τοπικούς διοικητές. Οι τελευταίοι, προφανώς εναρμονισμένοι με το πνεύμα του βενετικού *giurisdizionalismo* που είχε τεθεί σε εφαρμογή στις υπόλοιπες βενετικές κτήσεις του ελλαδικού χώ-

μηση, Ρώμη 17 Δεκεμβρίου 1616· HOFMANN, *Vescovadi cattolici della Grecia. II. Tinos*, 17-18, 67, 76. Πρβλ. ΔΡΟΣΟΥ, *Ιστορία της νήσου Τήνου*, 16 κ.ε., 269· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, *Εισαγωγή στην ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας*, 29-30.

⁴⁵ Για το ζήτημα βλ. λ.χ. Α. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, 14ος-18ος αι.*, Αθήνα 1999· S. MCKEE, *Uncommon Dominion : Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Φιλαδέλφεια 2000· Α. ΠΑΠΑΔΑΚΙ, *Cerimonie religiose e laiche nell'isola di Creta durante il dominio veneziano*, μτφρ. G. PELIDIS, Σπολέτο 2005· Μ. ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ, «Ορθόδοξοι και καθολικοί στα Κύθηρα. Θρησκευτικό αίσθημα και λατρευτικές συγκλίσεις (17ος-18ος αιώνας)», *Νόστος* 4 (2007), 147-238· Μ. MERSCH, “Churches as ‘Shared Spaces’ in the Eastern Mediterranean (Fourteenth to Fifteenth Centuries)”, G. CHRIST- F.-J. MORCHE-R. ZAUGG-W. KAISER-S. BURKHARDT-A.D. BEIHAMMER (επιμ.), *Union in Separation: Diasporic Groups and Identities in the Eastern Mediterranean (1100-1800)*, Ρώμη 2015, 461-484· P. FORTINI-BROWN, “Ritual Geographies in Venice’s Colonial Empire”, M. JURDJEVIC-R. STRØM-OLSEN (επιμ.), *Rituals of Politics and Culture in Early Modern Europe: Essays in Honour of Edward Muir*, Τορόντο 2016, 43-89.

ρου, όπου ενδεχομένως να είχαν προηγουμένως υπηρετήσει, αδυνατούσαν να κατανοήσουν μία εκτεταμένη δικαιοδοσία του λατίνου επισκόπου επί του τοπικού ελληνορθόδοξου στοιχείου, που δεν ίσχυε αλλού. Όσον αφορά δε τους προαναφερθέντες “εσφαλμένους χειρισμούς” του Περπινιάνη, ανεξάρτητα από τις προσωπικές διαφορές του με μερίδα κληρικών και λαϊκών της Τήνου, αυτοί αφορούν κατά κύριο λόγο την αναμόρφωση του λαού και του κλήρου της επισκοπής του επί τη βάσει των αποφάσεων και των κανόνων της Συνόδου του Τρέντο⁴⁶. Εάν συνδυάσουμε το δεδομένο αυτό α) με τις επαφές του με τον καρδινάλιο Scipione Borghese για τη διατήρηση και ισχυροποίηση της ισχύος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας στην ευρύτερη περιοχή, β) με την έκδοση σε δημόδη ελληνική γλώσσα της *Διδασκαλίας Χριστιανικής* του Roberto Bellarmino (1602) ύστερα από αίτημά του και γ) με το γεγονός ότι άσκησε το λειτουργήμα του αποστολικού επισκόπου στην Κωνσταντινούπολη και στα νησιά του Αιγαίου⁴⁷, συνάγεται αβίαστα ότι επρόκειτο, πράγματι, για έναν ένθερμο υποστηρικτή του προγράμματος της Καθολικής Μεταρρύθμισης, πρότυπο λατίνου επισκόπου, όπως αυτό είχε υπαγορευτεί από τη Σύνοδο του Τρέντο⁴⁸.

⁴⁶ Βλ. λ.χ. τη μαρτυρία των ίδιων των Τηνίων (14 Ιουλίου 1614), ΔΡΟΣΟΥ, *Ιστορία της νήσου Τήνου*, 255.

⁴⁷ Archivio Segreto Vaticano, Archivio Boncompagni-Ludovisi, E 24: V. PERI, *Ricerche sull'editio princeps degli atti greci del Concilio di Firenze*, Πόλη του Βατικανού 1975, 80. Για τη διάδοση της *Διδασκαλίας* του Bellarmino στην Τήνο και για την επίδραση που άσκησε εκεί κατά τους επόμενους αιώνες βλ. Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Εισαγωγή στην ιστορία των καθολικών εκκλησιών της Τήνου», *Τηνιακά* 1 (1996) 101 σημ. 109· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η επισκοπή Τήνου-Μυκόνου στις αρχές του 17^{ου} αιώνα», 185-186. Για την επιτυχία της *Διδασκαλίας* αυτής στον ελλαδικό χώρο και για τις διάφορες εκδόσεις της στα ελληνικά βλ. Ζ.Ν. ΤΣΙΡΠΙΑΝΗ, «Οι ελληνικές εκδόσεις της “Sacra Congregatio de Propaganda Fide” (17^{ος} αι.): Συμβολή στη μελέτη του θρησκευτικού ουμανισμού», *Επετηρίς του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 16 (1974), 513-515. Επίσης, ο Περπινιάνης ήταν φίλος του γνωστού ιησουίτη καρδινάλιου και μετέπειτα αγίου Roberto Bellarmino, HOFMANN, *Vescovadi cattolici della Grecia. II. Tinos*, 50· ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Η επισκοπή Τήνου-Μυκόνου στις αρχές του 17^{ου} αιώνα», 186 σημ. 21. Αναφορικά με τις σχέσεις του Bellarmino με τους ανατολικούς και με τις προσπάθειές του για την ένωση των εκκλησιών βλ. G. HOFMANN, “Il beato Bellarmino e gli orientali”, *Orientalia Christiana* 8/6 (Μάρτιος 1927), 261-307.

⁴⁸ A. TURCHINI, “La nascita del sacerdozio come professione”, P. PRODI (επιμ.), *Disciplina dell'anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra medioevo*

Εν κατακλείδι, ύστερα από όσα εκτέθησαν παραπάνω είναι προφανές ότι ο εισηγητής της πολιτικής του *giurisdizionalismo* στο βενετικό κράτος Paolo Sarpi, αλλά και η βενετική κυβέρνηση δεν είχαν λόγους να συγκρουστούν με τον Περπινιάνη. Αυτός μπορεί, βέβαια, να δημιουργούσε προβλήματα στις τοπικές πολιτικές αρχές, ήταν όμως πρόθυμος να αναδιπλωθεί ενώπιον του κινδύνου να χάσει την εύνοια της πολιτείας και να διακυβεύσει το κύρος της επισκοπικής εξουσίας του, αλλά και τη θέση και το όνομα της οικογένειάς του. Εκτός από τις προαναφερθείσες υπηρεσίες που ο επίσκοπος είχε προσφέρει στη Γαληνοτάτη, η τελευταία αναγνώριζε ότι τόσο ο ίδιος όσο και η οικογένειά του είχαν αποδείξει ποικιλοτρόπως την αφοσίωσή τους προς αυτήν και είχαν παράσχει και άλλες υπηρεσίες σε κρίσιμες περιστάσεις (είχαν μεριμνήσει λ.χ. για τον εφοδιασμό της Κρήτης με δημητριακά σε περίοδο μεγάλης σιτοδείας). Σε ανταπόδοση αυτών, είχαν παραχωρηθεί προνόμια σε μέλη της οικογένειας Περπινιάνη, ενώ στον ίδιο, εκτός του οφικίου της επισκοπής Χανίων, απονεμήθηκε το 1619 και ο τίτλος του ιππότη του Αγίου Μάρκου⁴⁹. Η πολιτικότητα με την οποία ο Sarpi χειρίστηκε την υπόθεση του λατίνου επισκόπου Τήνου υποχρέωσε τον πάπα Παύλο Ε' (1605-21)–εχθρό του από την εποχή της επιβολής του *Interdetto*– να δηλώσει πως ο άνθρωπος αυτός ήταν σώφρων και δίκαιος. Ο δε Sarpi με τη σειρά του ανταπέδωσε τις φιλοφρονήσεις του ποντίφικα με μία φράση που φανέρωνε παράλληλα την κάθετη ρήξη στις σχέσεις του με τη Ρωμαϊκή Κούρια : «τώρα έχουμε έναν πάπα φίλο, προσεύχομαι στον Θεό να ζήσει περισσότερο από εμένα· οι διάδοχοί του, ωστόσο, θα είναι όλοι εχθροί μου»⁵⁰.

ed età moderna, Μπολόνια 1994, 225-256. Για το πρότυπο του ιδανικού επισκόπου που δημιούργησαν οι ανάγκες της Καθολικής Μεταρρύθμισης, για την υποχρέωση των αρχιερέων αυτών να εφαρμόσουν τις αποφάσεις της Συνόδου του Τρέντο στις επισκοπές τους και για τον ρόλο τους στη μετατριδεντινή εκκλησία βλ. επίσης H. JEDIN–G. ALBERIGO, *Il tipo ideale di vescovo secondo la Riforma cattolica*, Μπρέσια 1985· A. BORROMEIO, “I vescovi italiani e l’applicazione del Concilio di Trento”, C. MOZZARELLI–D. ZARDIN (επιμ.), *I tempi del Concilio. Religione, cultura e società nell’Europa tridentina*, Ρώμη 1997, 27-105.

⁴⁹ ΦΩΣΚΟΛΟΥ, «Η επισκοπή Τήνου-Μυκόνου στις αρχές του 17^{ου} αιώνα», 234-235, έγγραφα 255-256· ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Η δικαιοδοσία του Λατίνου επισκόπου Τήνου», 136 και σημ. 48, 140-141.

⁵⁰ A.A. BIANCHI-GIOVINI, *Biografia di fra Paolo Sarpi teologo e consultore di Stato della Repubblica veneta*, τ. 2, Φλωρεντία 1849, 224-225.

ABSTRACT

The paper examines some aspects of Venice's religious policy in its Maritime State (*Stato da mar*) and especially in its Hellenic territories, where extensive Greek Orthodox populations lived. The period under study coincides with the adoption of a comprehensive plan by the post-Tridentine Roman Church to increase its influence in the areas of the Eastern Church in the Venetian and Ottoman Levant. Conversely, at the dawn of the seventeenth century, relations between Venice and the Holy See were marked by the Pope's Interdict against the Republic (1606–7) and the consequent expulsion of the Jesuits from the Venetian State. The island of Tinos, chosen as the subject of this study, presents a peculiarity in comparison with the rest of Venice's Hellenic territories, given that it had the most extensive Catholic community in proportion to the local population: more specifically, two thirds of the inhabitants were Catholics and only one third were Orthodox. This fact rendered the exercise of the conventional Venetian policy towards the Greek Orthodox subjects problematic in the case of Tinos. In fact, the appearance on the island of a Latin bishop, Giorgio Perpignani (1594–1619), a model of the Catholic Reformation, who tried to exercise full jurisdiction over the Orthodox flock, provoked long-standing disputes not only between himself and the latter, but also with the secular local authorities. The paper scrutinises the point of view of Venice's legal and theological consultant (consultore *in jure*) Paolo Sarpi – mastermind of the Venetian Jurisdictionalism (*giurisdizionalismo*) at the time – on the issue of the Greek Orthodox minority of Tinos.